

A tanfelügyelő Kazinczy programja

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
egyetemi tanár
ORCID 0000-0001-7465-6035

The Program of Kazinczy the Inspector

Abstract | This paper is largely based on the 2013 critical edition *Hivatali levelezés* [Official Correspondence], which contains previously unpublished correspondence and documents accompanied by a large scale interpretative study. The paper intends to present KAZINCZY'S work both as an inspector and as an editor, emphasizing how the two fields are intertwined. It also aims to show the programmatic changes at the end of 1789, even if Kazinczy did not have time to implement them. It contains detailed textual analysis of the 1786–1787 correspondence, the analysis of *Hivatalba vezető beszéd*, and the introduction of Orpheus from 1789–1790.

Keywords | KAZINCZY FERENC, Orpheus, education, Josephinism, Hungarian language

* A tanulmány, mely egy készülő nagyobb munka fejezeteire épül, az ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

Kazinczy Ferencről mint tanfelügyelőről szót ejt minden pályakép és életrajz, de általában csak a valójában lényegesnek tekintett literátori életmű mellett, mintegy kötelességszerűen. A tanfelügyelő Kazinczy másik gyakori megközelítési módja, a neveléstörténeti szempontú elemzés ugyanígy némileg zárványként kezeli e tevékenységet a pálya egészében, a másik oldalról elhatárolva azt. Inspektor Kazinczy megítélésének további nehézségét jelenti az ideologikus nézőpont, mely a jozefinista vagy hazafi oppozíció jegyében értelmez. A jelen dolgozat (mely jelentős mértékben a kritikai kiadás *Hivatali levelezést* közreadó 2013-as kötetének anyagára épül¹) együtt kívánja láttatni a tanfelügyelő és a literátor-szerkesztő munkásságát a programelemek összeszövődöttségében. Célja kimutatni a programos elképzelések 1789 végén végbenő változásait, még ha ezek megvalósítására már nem is jutott ideje Kazinczy-nak. A gondolatmenet részletes szövegvizsgálatokra épül 1786–1787 és 1789–1790 fordulóján: a tanfelügyelői hivatalba lépés körüli időszak leveleinek, valamint a *Hivatalba vezető beszédnek* és az *Orpheus Bé-vezetésének* elemzésére.

1 A Kazinczy-levelezés I. kötetében Váczy János 30 hivatali levelet adott ki, aztán majd 2013-ban, több mint százhusz év múltán, a XXV. kötetben jelent csak meg a jelenleg elérhető teljes tanügyi anyag: majdnem 300 levél és 100 irat (német, latin és magyar nyelven), melyek túlnyomó többsége addig kiadatlan volt. További nagy mennyiségű kapcsolódó hivatalos irat, dokumentum feldolgozását tartalmazza a sajtó alá rendező, Soós István kismonográfia igényű és méretű bevezető tanulmánya, mely Kazinczy tanfelügyelői tevékenységének legújabb, átfogó és korszerű összefoglalása. KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY JÁNOS (XXII:) HARSÁNYI ISTVÁN, (XXIII:) BERLÁSZ JENŐ és mások, (XXIV:) ORBÁN LÁSZLÓ, (XXV:) SOÓS ISTVÁN, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 25:455–509, a továbbiakban: *KazLev* + kötetszám. FRIED ISTVÁN, aki a kötet lektora volt, dolgozatunk elkészülte után megjelent tanulmányában szintén hasznosítja e kiadás anyagát, több esetben éppen azokat a leveleket emelve ki, melyekre mi is építettünk. FRIED ISTVÁN, „De mi az a magyar szín?» Kazinczy Ferenc hungarus (?) patriotizmusának kérdéshez”, *Irodalomtörténet* 102 (2021): 383–403. Csak korabeli forrásokat használunk, az önéletírások vizsgálatát keletkezésük idejéhez, a pálya lezárulásának időszakához utalván. Tanügyi áttekintésünkben a terjedelmes szakirodalomból leginkább Mályusz Elemér történettudományi monográfiáját, valamint Margócsy István adatokban gazdag és új megközelítéseket felvető áttekintését használtuk. MÁLYUSZ ELEMÉR, *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939); MARGÓCSY ISTVÁN, „A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ FERENC, 71–151 (Budapest: Argumentum Könyvkiadó, 2005). A literátor és szerkesztő korabeli programjának kérdéseit illetően a *Magyar Museum* és az *Orpheus* kritikai forráskiadásaira, valamint a folyóiratokat feldolgozó monográfiáinkra támaszkodtunk. DEBRECZENI ATTILA, kiad., *Első folyóirataink*: Magyar Museum, 2 köt. Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004); DEBRECZENI ATTILA, kiad., *Első folyóirataink*: Orpheus, Csokonai könyvtár: Források: Régi Kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), a továbbiakban: *Orpheus*; DEBRECZENI ATTILA, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2009). Ezek eredményeit továbbgondolva vetettünk számot a tanfelügyelői és szerkesztői program szerves összeszövődöttségével.

1. Hivatali levelek

1.1. Hasznos hazafiság

A vármegyei aljegyzőségről lemondása és tanfelügyelői hivatalába iktatása idején, az 1786. október közepe és november közepe közötti egy hónapban Kazinczy több levelet írt a helyzetével való számvetés jegyében (ezek csak újabban jelentek meg a Kazinczy levelezéskiadás pótköteteiben). Volt egy levélváltása Orczy Lőrincsel: írt neki október 16-án,² majd Orczy november 1-jén kelt válaszára³ november 17-én felelt.⁴ A levelekben vármegyei ügyek említése mellett hivatalvállalása okairól szólt, valamint ismert levelezésükben először ejtett szót irodalmi dolgokról egy csatoltan küldött verse kapcsán. Ugyancsak november 17-i dátum jegyzi Szirmay István egyházkerületi felügyelőnek írott hivatali bemutatkozó levelét,⁵ melyet ugyanakkor, változatlan szöveggel megküldött Szalay Sámuel püspöknek és Vay István világi főgondnoknak, azoknak a protestáns vezetőknek, akikkel a későbbiekben együtt kellett működnie. Október 19-én íródott Ráday Gedeonhoz szóló levele,⁶ melyet szokás szerint jórészt irodalmi témák töltöttek ki. A levélhez két verset csatolt Kazinczy, az egyik megegyezett az Orczynak küldött költeménnyel (*Baróti Szabó Dávidhoz*), ez jelenleg nincs a levél mellett, a másik (a *Gróff x x x Ferentzhez* című töredékes episztola) most is a levél része.⁷ Ez Kazinczy legkorábbi fennmaradt verskézirata. A küldött versek (és a nem sokkal későbbi *Daimonia*) azon eszmei-kulturális (ellen)pontok bemérésére vállalkoznak, melyekhez képest saját pozíciója meghatározható lehet. Azt a kérdést vetik fel, miben áll az igazi világosság, hol van a középút vallástalanság és babonáság között, de válaszokig nem jutnak el. Az 1786. október–novemberi levelek tehát két fő témát fejtegetnek: egyrészt egy elképzelt poétai pálya lehetőségeit mérlegelik, másrészt a vármegyei tisztségből állami hivatalba való átlépést indokolják.

„Kazinczy Ferentz a Kassai Járásban lévő Nationalis Iskoláknak Inspectorá” – írja alá Orczynak szóló 1786. november 17-i levelét.⁸ Az aláírás azt közli Orczyval, hogy a tíz vármegyét és a Jász és Kiskun kerületeket magában foglaló kassai tankerület elemi iskoláinak a tanfelügyelője lett. Egy hónappal korábban, október 16-i levelében még csak arról számolt be Orczynak, hogy egy új hivatal miatt lemondott az aljegyzői tisztségről:

2 *KazLev*, 24:19–21, 5936. sz.

3 *KazLev*, 1:115–116, 80. sz.

4 *KazLev*, 24:21–22, 5937. sz.

5 *KazLev*, 25:24–26, 6243. sz., a másik két levél adatai a jegyzetben: 526.

6 *KazLev*, 23:16–18, 5657. sz.

7 KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, a német szövegeket ford., kiad. DEÁK Eszter és DONCSECZ Etelka, a görög szövegeket ford., kiad. D. TÓTH Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:147–157, a továbbiakban: *KazKölt* + kötetszám. A töredékes episztola korábban *A vallástalan* címen volt ismert.

8 *KazLev*, 24:22, 5937. sz.

*Változott a' szolgálat' sorsa; 's olly hivatal után kezdettem vágyni, a' hol életemet kedvesebb tárgy körül való foglalatosságbann tölthessem. Ezt Fejedelmünk' kegyelméből el-nyervén, minekutánna már a' Vármegyétől bútsút vettem, nintsen egyéb hátra, hanem hogy Nagyságodnak azért a' sok rendbéli kegyességeiért, melyeket tsekélységem eránt olly sok ízben mutatott, – különösen pedig azért a' szerentséért, hogy a' még boldog időbenn a' Haza szolgálatjára állított, szíves hálákat adjak, 's magamat további kegyességébe ajánljam. Utolsó pihenésemig fogom én tisztelni azt a' Jól-tévőmet, a' kinek egyedül tulajdonítom azt a' szerentsémet, hogy Hazámat egy darabig Öseink módjok szerint szolgálhattam.*⁹

Az általunk kiemelt három tagmondat szóhasználatában a patrónusnak szóló tiszteletjes köszönetmondás soraiba szöve ott található az aljegyzői tisztségről lemondás indoklása: azért választotta a haza szolgálatának új útját, mert az ősök módja szerinti szolgálat sorsa megváltozott ahhoz képest, amikor azt a boldogabb időben elkezdte. A „boldogabb időre” utalás egy évvel korábbi levél¹⁰ idézi: a hajó allegóriáját is a „boldogabb időre” való visszaütalással vezette fel, s ez a boldogabb idő „Orczy vicenniumával” esett egybe, azaz Orczy Lőrinc húszéves főispánságának időszakával, ami éppen Kazinczy hivatalba lépésekor, 1784 októberében zárult. A formula egyúttal általában a vármegyék 1785-ös átszervezése előtti időket jelenti, amelyhez képest az „őseink módja szerinti szolgálat sorsa megváltozott”.

A változást pragmatikus távlatba állítja két megjegyzése, talán épp ezek árulják el a legtöbbet vármegyei szolgálatból való kiválásának és hivatalvállalásának okairól. Orczynak írott november 17-i levelében a vármegyék által „a' Korona ki-vitele 's Német Nyelv bé-hozása ellen írtt Repraesentatiókat” a hazaszeretet megnyilvánulásaként említi (mást persze akkor sem írhatott volna Orczynak, ha nem így gondolja). Ugyanazon a napon, a Szirmay Istvánhoz szóló, hivatalvállalását magyarázó levelében úgy fogalmaz, hogy

egyéb Consideratióim mellett hathatósan tűzelt ennek [ti. új hivatalának] keretére annak meg gondolása, hogy nem ollyan Fejedelem alatt élünk aki magát a' már meg tett rendelések ellen bé nyújtott Repraesentatiók által végezésitől el vonni engedje.¹¹

A tiltakozó feliratok tartalmához való viszonyáról egyik levélben sem nyilatkozik érdemben, de Szirmaynak (és Vay Istvánnak is) egyértelműen megírja, hogy ezt az utat nem látja célravezetőnek. Mivel a vármegyei szolgálat sorsa megváltozott, az előállt helyzetben máshol keresi a cselekvés s így a haza szolgálatának közvetlen lehetőségeit. Ahogy e levélben pár sorral később megfogalmazza, az állami hivatali állás elnyerésével

⁹ *KazLev*, 24:19–20, 5936. sz.

¹⁰ *KazLev*, 23:13–14, 5655. sz.

¹¹ *KazLev*, 25:25, 6243. sz.

magamat abba a' Statióba érzem tétetve, melyben *hazánk mostani állapattyához képest leg-kevesebb kedvetlenséggel szolgálhatok, 's mind a' nevendék Hazafiak' nevelése körül való forgolódás, mind pedig a' Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása 's az igazi illuminatiónak hivatalomhoz mérséklett terjesztése által valóban hasznos hazafivá formálhatom magamat.*

Mint az általunk kiemelt megfogalmazások egyértelműen jelzik, az állami hivatal melletti döntés a helyzetértékelés alapvetően pragmatikus szempontjaiból következett, a haza szolgálatának adott körülmények közötti leghatékonyabb módját keresvén. Ennek során számot vetett azzal, hogy felekezetéből sokan kárhoztatni fogják döntését, ezért írja Szirmay Istvánnak és más protestáns vezetőknek szóló leveleiben, hogy „Valásunk nem tsak nem veszt, hanem bizonyosan nyér általa, ha ezen hivatal nem Papis-ta, hanem Protestans Individuumnak jutt”. Kazinczy tudta, hogy a bécsi döntéshozók egyfajta közvetítő szerepet szántak a protestáns felekezetű hivatalnokoknak a tanügyi feladatok hatékony megvalósításában, s számolt ezzel. Minthogy a tanügyi rendelkezéseket (amint a vármegyét érintő józsefi rendeleteket is) megmásíthatatlannak tartotta, ugyanakkor lényegüket tekintve jó szívvel vállalhatóknak, ezért vállalta a megítéltetést is hittársai részéről.

A pragmatikus szempont hangsúlyozása mellett ugyanakkor az idézett helyen megnevezi a *hasznos hazafiság* lényegét is, melyet a maga számára aktuálisan három fő elemből lát összetevődni. Elsőnek értelemszerűen a tanfelügyelői kötelezettségek el-látását említi („a' nevendék Hazafiak' nevelése körül való forgolódás”), majd a tan-ügyi feladatok megvalósítása során szem előtt tartandó két elvi jellegű célkitűzését. Az egyik a tolerancia-elv következetes képviselése („a' Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása”), melyre hivatali alapfeladatai messzemenően lehetőséget adnak, mint azt a levél további részében kifejti. A másik elvi összetevőként az „igazi illuminatio” terjesztését nevezte meg, úgy és ahogy az hivatalának keretei között lehetséges. Az „igazi” megszorító jelző értelmezéséhez egyrészt Kazinczy korabeli verstörédékeinek beméré-si ellenpontjait vehetjük alapul: az 'igazi illuminatio' ezek szerint távol áll a hermetiz-mus lidércfény-világosságától, továbbá a babonáság és a vallástalanság szélsőségei kö-zött helyezkedik el. Ahogy az idézett levél jellemzése szerint Török Lajos is,

kinek egy részről minden *Vallásbéli vizázkodást, erőszakot és nyomorgatást utálló* egye-nes szívét; más részről pedig *részre nem hajló Keresztységét,* 's az Hazánkba is bé-ha-tott *hitetlenségtől 's indifferentismustól való idegenséget* tsak nem mindnyájan esmérjük.

Két héttel e sorok írása előtt vehette kézbe Kazinczy Török Lajos levelét, melyben tanfe-lügyelői kinevezését hivatalosan közölte vele, jókívánságok és biztatások kíséretében, kiemelve, hogy a haza boldogulása szükségszerűen következik a helyesen értett vilá-gosságból („wohlverstandenen Aufklärung”).¹² Azt ugyan nem tudjuk meg ebből sem, miben áll a helyesen értett, vagyis az igazi világosság (illuminatio, Aufklärung), de azt

12 *KazLev*, 25:22, 6239. sz.

igen, hogy aktuálisan mi a célja és funkciója. A *Hazának az ősök módja szerinti szolgálata* helyett Kazinczy a *tolerancia* és az *igazi illuminatio* képviselőjét és terjesztését választotta tanfelügyelői munkája által, mint a *Haza szolgálatának adott helyzetben hatékonynak vélt útját*, hogy *valóban hasznos hazafivá* válhasson.

1.2. Tanügyi feladatok

A „nevendék Hazafiak körül való forgolódás” tíz vármegye és a csatolt részek összes elemi iskolájának gondját és felelősségét, egyedi ügyek sokaságát és azt a három fő feladatot jelentette az újdonsült tanfelügyelő számára, melyeket Török Lajos 1786. november 4-i levelében külön is a figyelmébe ajánlott. Az egyik a normamódszer minél szélesebb körben való, érdemi alkalmazása, a másik – a levélhez csatolt királyi utasításnak megfelelően – a német nyelv bevezetése és elterjesztése az oktatásban, a harmadik pedig a közös iskolák alapításának szorgalmazása.¹³ Kazinczy az iskolaigazgatóknak írott első körlevelében 1786. november 9-én, mikor hírt ad hivatalba lépéséről, a három fő feladat közül a német nyelv bevezetésével foglalkozik részletesen, a királyi utasításnak megfelelően.¹⁴ Majd egy hét múlva megírja leveleit a protestáns vezetőknek, Szirmay Istvánnak, Szalay Sámuelnek és Vay Istvánnak. Válaszaik nem ismertek, csak Kazinczy egyik viszontválasza: Vay további tájékoztatást kérhetett bizonyos kérdésekben, ezt tartalmazza Kazinczy 1787. január 5-i levele, a megszólítás alapján régi ismerősként fordulva Vayhoz.¹⁵ Először szükségesnek tart egy rövid áttekintést a korabeli iskolatípusokról és a tankerületi rendszerről, s csak ezután tér rá a válaszokra, öt pontban. Furcsa levélváltás, leginkább az új tanfelügyelő tesztelésének tűnik. Vay István már Kazinczy diákkorában a kollégium főkurátora volt, tagja a legszűkebb protestáns vezetői csoportnak, amely a türelmi rendelet és az oktatás kérdéseiben II. Józseffel tárgyalt, utóbb, 1788-ban a pécsi tankerület főigazgatójává nevezik ki, így aligha volt rászorulva Kazinczy felvilágosításaira, különösen nem az általános jellegűekre.

Számunkra azért fontos Kazinczy levele, mert a tanfelügyelői időszak elejéről ez az egyetlen hosszabb szöveg, melyben az előtte álló feladatokat összegzi, kitekintéssel az oktatásügy egészére. Először megnevezi az oktatás négy szintjén (doktorképzés, felsőfokú, középfokú, elemi iskolai képzés) álló intézménytípusokat (universitas, academia, gymnasium, normalis, az az: Nationalis iskolák), majd leírja, hogy az ország öt tankerületre van felosztva, melyeket főigazgatók irányítanak, a tanfelügyelők pedig az elemi iskolai képzésért felelnek. A „normalis iskola” mintaiskolát jelent, amelyből tartományonként egy van (Bécs, Buda/Pozsony), a nationalis vagy nemzeti iskola pedig az elemi iskola hagyományos megnevezése, az alapján, hogy bennük az adott terület anyanyelvén (tehát németül, magyarul, szlovákul stb.) folyt az oktatás. A nemzeti iskola kétféle: az egyik a capitalis nationalis iskola, mely a tankerületek központjában működik, a másik a falusi, kisvárosi iskola (nevezik trivialisnak is, ami eredetileg a natio-

¹³ Uo.

¹⁴ *KazLev*, 25:332–333.

¹⁵ *KazLev*, 25:34–36, 6253. sz.

nalis iskolák megnevezése volt), ezt a másodikat azonban Kazinczy már elfelejti leírni a levélben, elakad az 1. sorszámmal jelzett kassai capitalis iskola részletekbe menő bemutatásánál, s utána áttér a Vay által feltett kérdések megválaszolására.

II. József a Mária Terézia által kiadott *Ratio educationis* követve maga is fő céljának tekintette az iskolarendszer egységesítését és állami felügyelet alá helyezését, különös tekintettel az elemi iskolai képzésre. Az oktatásügyet irányító udvari tanügyi bizottság 1785 augusztusában fogadta el vezetője, Gottfried van Swieten reformjavaslatait, amelyek ekkortól meghatározták II. József oktatáspolitikáját. A reformok sorában az addigi kilenc állami tankerületet ötre csökkentették (ezek legnagyobbika a kassai volt), s új vezetőket kerestek élükre: ennek az átalakításnak a sodrában lett főigazgató Török Lajos és Kazinczy tanfelügyelő. A van Swieten által vezetett józsefi oktatáspolitikai nem elégedett meg a felekezeti iskolák formális állami felügyelet alá vonásával, az elemi iskolázás egységesítését tűzte ki célul. Az 1785 nyarán elfogadott új koncepció meghatározó gondolata volt, hogy a nemzeti iskolák jelentik a „nemzet felvilágosodásának alapját”,¹⁶ és ennek megvalósításához felekezetektől független, egységes tananyag és kötelező tankönyvek bevezetése, valamint részletesen szabályozott tanítási módszertan alkalmazása szükséges az elemi iskolákban. A Johann Ignaz Felbinger által az 1770-es években kidolgozott általános oktatási módszertant nevezték normának, ezt írták elő most már kötelezően minden iskolában, a tanítók számára az alkalmazás feltételévé téve annak ismeretét.¹⁷ A capitalis nationalis iskolák egyben a tanítók képző és továbbképző intézményei is voltak. A normamódszer alkalmazására utalt Török Lajos 1786. november 4-i levelében a legelső kiemelt feladatként.

Az általa kiemelt másik két feladat ugyancsak a józsefi oktatáspolitikai vezérelve volt, ezek a Vaynak írott áttekintésben különböző okok miatt csak érintőlegesen szerepelnek. Az egyik a német nyelvű oktatás kérdése, amely mint a leendő tanítók előtt álló követelmény kerül elő a Vaynak adott válaszokban. Az új tanítók kiválasztásában a norma ismerete mellett fontos szempont volt a német nyelvtudás, amely hároméves türelmi idő után, 1787. november 1-jén vált kötelezővé. Ekkortól (mint azt Kazinczy hivatalba lépése napján kiadott körleve és a *Magyar Hírmondó* december 2-i száma előre közzétette¹⁸) csak németül tudó személyeket alkalmazhattak tanítónak, a tantárgyakat a vallás kivételével német nyelven kellett tanítani, és felsőbb iskolákba is csak a németet megfelelő szinten bíró diákok mehettek tovább. A német nyelv elsajátítását szolgálták az egyébként (nevükben is) anyanyelvi iskolákban régebb óta alkalmazott kéthasábos (magyar–német) tankönyvek. A német nyelv elemi képzésbe való bevezetésének régebb óta zajló folyamatát radikalizálta a kötelező jelleg és a határidő szabása, amit személyesen II. József szorgalmazott.

16 Mályusz Elemér idézi II. József megfogalmazását: MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 515.

17 A felbingeri reform részletes leírását lásd UGRAI János, *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai: A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2014), 91–102.

18 *KazLev.*, 25:332, 523.

Az 1785-ös oktatáspolitikai koncepció egyik legfontosabb eleme a közös (azaz vegyes felekezeti) iskolák létrehozására irányuló törekvés, a Török Lajos által harmadikként megnevezett kiemelt feladat éppen ez volt. Az elképzelés szerint a közös iskolákban a vallásoktatás kivételével minden másnak felekezetektől függetlenül kellett történnie: különböző felekezeti gyerekeket különböző felekezeti tanárok tanítanak egységes módszer szerint egységes tankönyvekből, az iskolákat a tankerületnek felelős világi igazgatók vezetik, és a felekezetek közösen tartják fenn. A közös iskolák mellett a felekezetek (a protestánsok is) megtarthatták régi iskoláikat, átalakításukra legfeljebb csak közös érdek és megegyezés alapján kerülhetett sor. Kazinczy három protestáns vezetőhöz szóló levelének éppen a közös iskolák ügye volt az egyik fő témája. A Vaynak írott 1787. január 5-i levelében erről csak a *Normalis methodus* elterjesztésének nagyobb összefüggésébe illesztve szól előző levele pragmatikus szellemében, újra felidézve fő érveit. A közös iskolákat nem érzi veszélyesnek felekezetükre nézve, sőt, egyik legfőbb érdemének éppen a felekezetek közötti tolerancia megvalósítását tartja, ami a maga számára definiált hasznos hazafiság fontos eleme, ahogy azt Szirmay Istvánnak írott levelében megfogalmazta („a’ Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása”). Ez az iskolatípus ugyanakkor a tolerancia elve mellett képviseli mindazt, amit „a’ Hazának, sőt magoknak a’ Gyerekeknek jövődöbéli java el múlthatatlanul kíván”,¹⁹ épp ezért tekinti egyszerre „philosophusi és valóban keresztyéni Institutum”-nak.²⁰ A „valóban keresztyéni” jelző a tolerancia jegyében értett keresztyénységgel kapcsolja össze a közös iskolákat, míg a „philosophusi” jelző a hasznos hazafiság Szirmay-levelében megfogalmazott másik fő elemével, az „igazi illuminatio terjesztésével” függ össze.

1.3. Tolerancia és igazi illuminatio

A *Magyar Músa* 1787. szeptember 19-i számában közölt tudósítás,²¹ melynek aláírásában először szerepelt nyomtatásban Kazinczy neve szerzőként, arról számol be, hogy Johann Ludwig plébános a kétszeri tüzeset által sújtott, Szepes vármegyei Hobgárdon a Nationalis Oskolában segédkezik a tanításban, és rendszeresen kenyeret oszt a gyerekeknek, ezért Kazinczy tanfelügyelőként felterjesztette királyi kitüntetésre, amit meg is kapott. Tudósítását „másoknak fel-ösztönözésére” írta azon örömeiben, „hogy a’ homályban fekvő Virtust setét ködjéből az Uralkodó Széke elébe állítottam, ’s most meg-koronázva látom”. Nyilván az is lényeges volt szemében, noha nem hangsúlyozza itt, hogy egy református tanfelügyelő katolikus papot javasolt kitüntetésre, aki felekezeti különbségektől eltekintve segítette a gyerekeket. A tolerancia gondolata explicit megfogalmazást a tudósításhoz kapcsolt szerkesztői zárósorokban kap, melyek Vályi András tanítói kinevezését adják hírül, kiemelve a nemzeti iskolák célját, vagyis

¹⁹ *KazLev*, 25:25, 6243. sz.

²⁰ *KazLev*, 25:109, 6336. sz.

²¹ KAZINCZY Ferenc, „Tudósítás”, *Magyar Músa* 1, 74 (1787): 597–598.

hogy azon veszedelmes ellenkezés, mely eddig a' különböző vallású tanuló ifjakat, a' haza nagy kárára édgymás ellen való gyűlölségbe nevelte-fel, el-töröltethessék, és mint egy édes anyának, az az edgy földnek Keresztyén gyermekei edgymáshoz való szeretben neveltethessenek fel.

Az eredeti levél hiányában nem állapítható meg szövegszerű kapcsolat Kazinczy tudósító levelével, de hogy Kazinczy hitvallását olvashatjuk itt, egyértelművé teszi félévvel későbbi levelének megfogalmazása, mely szerint a közös iskola arra való,

hogy az Ország lakosai egy formán neveltessenek, és az együt való tanulás által az a Nagy meg hasonlás, amely a Hazafiak közt eddig meg sirathatatlan kárunkra uralkodott, szivekből még gyenge korokban ki irtasson.²²

E megfogalmazás a tolerancia gondolatának kiemelése előtt azt hangsúlyozza, hogy az ország lakosai egyformán neveltessenek. Ez az alapelv Kazinczy számára a hasznos hazafiság másik fő elemével, az *igazi illuminatio* terjesztésével kapcsolatos.

Az *illuminatio* kifejezés csak a Szirmay-levélben fordul elő, a magyar megfelelőjeként alkalmazott 'világosság' a verstöredékekben, ellenben az „Aufklärung” többször is szerepel a korabeli levelekben, leginkább volt szabadkőműves páholymesterének, hivatali főnökének, Török Lajosnak írottakban, ezeken kívül az ugyancsak szabadkőműves testvér Kovachich Márton Györgynek szóló két levélben. Leginkább 'magyarázat, felvilágosítás' jelentésben használja, de néhányszor feltűnik az 'igazi illuminatio' értelmében is, úgy, ahogy azt Török Lajos a Kazinczyt hivatalosan beiktató levelében a haza boldogulásához vezető útként megnevezi („wohlverstandenen Aufklärung”). Kazinczy egyszer az „echte Aufklärung” kifejezést is használja (1789 elején, a bevezetendő iskolalátogatói hivatal kapcsán),²³ egyszer pedig az elmaradottságunkat panaszolja az általános felvilágosodottságban („In der allgemeinen Aufklärung”),²⁴ a fogalom Kazinczy általi értelmezésére azonban leginkább egy 1788. júliusi levél szövegkontextusa világít rá.

E Töröknek írott jelentésében beszámol rozsnyói útról, s a helyi iskola tanítóinak munkáját alapvetően jónak értékeli, kiemelve egyikőjüket, akit egész tankerülete legjobbjai között említ. Mindnyájan a normamódszer szerint tanítanak, és szép eredményeket értek el. A rozsnyói leányiskola tanára viszont a régi módon katekizál, magoltat, s így „a felvilágosodás jótékony melegének kárára hideg homályt” terjeszt.²⁵ A régi és az új iskolatípus szembeállítása a világosság-sötétség oppozícióba rendezve nyer távlatosabb értelmet, úgy, ahogy már 1786 végén is. Ekkor kezdődött a szepesi iskolák körüli konfliktus, s Kazinczy azt írta az alispánnak, Horváth Stansith Imrének, hogy „*Felkán* a' Lakosok gyermekeket a' nemzeti Iskoláktól el-vonnyák, új Praeceptorokat

22 *KazLev*, 25:105, 6333. sz.

23 *KazLev*, 25:196, 6422. sz.

24 *KazLev*, I, 161, 116. sz.

25 „der wohlthätigen Wärme der Aufklärung zum Nachtheile, auszubreiten”, lásd *KazLev*, 25:143., 6367. sz. Mályusz Elemér fordítását lásd MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 530.

hoznak bé, 's Deák Oskolákat állítanak-fel." Mindezt a helyi protestánsok ok nélküli bizalmatlansága, s „a' tudatlan Vakság 's ostoba zelus [buzgóság] tselekszi".²⁶ A (verstőredékekből már ismerős) tudatlan, ostoba vakbuzgóság ellenpólusára a nemzeti iskolákkal szembeállított régi Deák Oskola kerül, mely életidegen, és felesleges tudást alkalmatlan módszerekkel közvetít, s így homályt terjeszt. A normamódszert alkalmazó nemzeti iskola ezzel szemben, ahogy Vay Istvánnak megfogalmazza, az elemi iskolásoknak az alapkészségeken túl tanít

egy kis historia Naturalist, leveleket, quietantiákat, contractusokat concinnálni [nyugtákat, szerződéseket helyesen készíteni]. Egy szóval arra tanítja [őket], a' mire a' közönséges életben elmúlhatatlanul szükség vagyon.²⁷

Ez jelenti valójában Kazinczy számára az „igazi illuminatio hivatalához mérséklett terjesztését", ilyen értelemben összetevője a hasznos hazafiságnak.

Az elemi oktatás megújításának részeként értelmeződik számára a német nyelv tanításának követelménye is. A Szedlmayer György plébánosnak írott 1788. március 15-i levélben összefoglalja a közös nemzeti iskolák általa vélt előnyeit, kérve, hogy prédikációban ismertesse meg a hívekkel levelének pontjait. A 6. pont szerint

ezen Oskolába jártatás annál nagyobb kötelessége lesz az atyáknak gyermekeik iránt, mivel itt alkalmas mod szolgáltatik arra, hogy a Német nyelvet meg tanulhassák, melynek tudása nélkül sem hivatalra, sem nagyobb oskolákb[a] nem lesz ezután menetele.²⁸

Ezt az érvet már hivatalba lépésekor írott körlevelében hangsúlyozta, s a Vay Istvánhoz írott levélben is utalt rá, itt azonban a magyar és tót nyelvvvel együtt említette: „ezek is elmulhatatlanul szükségesek, akármelley Statoria kívánkozzon a' gyerek, a' közönséges életre". Szükségesek, attól függően, hogy hol melyik nyelv az anyanyelv, mert a nemzeti iskola nevében is benne van, hogy az oktatás az adott terület anyanyelvén kezdődik, s az alapkészségek elsajátítása után következik a másik nyelv tanulása. Azé a nyelv, amelyen a felsőbb iskolákban a tanítás folyik, s amely az államélet nyelve. A deák iskolában ez a latin, a józsefi nyelvrendeletet követően pedig a német kell legyen, a német így e minőségében a latin helyébe lép, de nem szorítja ki azt teljesen a tanulandók köréből. S nem szabad teljesen kiszorítania a magyart sem, hiszen, mint Kazinczy 1788. szeptember 5-én írja két kassai tanító dicséretre való előterjesztésének indoklásában: „[a] német nyelv tanításában a haladás nagyon örvendetes. Emellett azonban a hazait [nyelvet], amely az ország fiainak és lakosainak a közéletben teljesen nélkülözhetetlen, sem hanyagolják el."²⁹ Vályi András és Bálintffy József többször is dicséretet kaptak

26 *KazLev*, 25:27, 6245. sz.

27 *KazLev*, 25:35, 6253. sz.

28 *KazLev*, 25:106, 6334. sz.

29 *KazLev*, 25:486, az eredeti irat: 678. Soós István fordítása.

végzett munkájukért,³⁰ ők voltak Kazinczy gyakran emlegetett példái arra nézve, hogy a német nyelv oktatása nem a magyar elnyomását szolgálja, nem is szolgálhatja, mert az „teljesen nélkülözhetetlen a közéletben”. (Kazinczy magyar nyelvvel kapcsolatos törekvései azonban leginkább a *Magyar Museum*hoz kötődnek, a művelődés és aesthesis kontextusaiban értelmezve azt, hangsúlyosan elválasztva a politikum kontextusától.³¹)

A plébánosnak írott levél pontjai közül a 4. azt fogalmazza meg, ami a Vayhoz szóló levélben is tetten érhető alapgondolat, vagyis hogy a nemzeti iskolában a vallás kivételével az alaptárgyakat, az írást, olvasást, számolást, földrajzot, latin és német nyelvet mindegy, milyen vallású tanító tanítja. E gondolat az udvari tanügyi bizottság dokumentumaiban, II. József megfogalmazásában 1785 nyarán jelenik meg először, s beépül az új oktatásügyi programba.³² Kazinczy Eszterházy Károlynak írott 1787. április 7-i levele³³ szellemében és érvelésében is hasonlóan foglalja össze, hogy a közös iskolában

a' religio mind egy mind más részről ugyanazzal a' szabadsággal taníthatatik, mint a' különös oskolákban tanított; a' világi tudományok pedig kálv. gyerekeknek cath. tanító által 's cath. gyerekeknek kálv. tanító által minden vallásbeli megsértődés nélkül taníthatatik.

A vallás és a világi tudományok határozottan elkülönülnek e koncepcióban, a religio saját tartományán belül a tolerancia elvének kell érvényesülnie, a világi tudományok tartományát pedig az igazi világosság kell, hogy áthassa, mely a mindennapokban szükséges tudást jelenti a gyermekek számára. E koncepció keretein belül Kazinczy hasznos hazafiságról alkotott elképzelésének két fő eleme szöveződik egybe, számára elmentmondás nélkül.

2. Hivatalba vezető beszéd

2.1. Újratervezés

Kazinczy 1789 júniusában súlyos betegségbe esett, két héten át élet és halál között lebegett, s hosszú lábadozás után csak augusztus közepe táján vált újra aktívvá.³⁴ Horváth Ádámnak írott 1789. augusztus 23-i levelében, melyben kifejti új folyóiratának, az *Orpheus*nak a tervét, felveti azt is, hogy apológiát kellene írnia a Normális Oskolák

30 Mindezek részletes, levelekkel, iratokkal dokumentált áttekintése: *KazLev*, 25:485–488, 677–680.

31 Terjedelmi okok miatt ezt a jelen dolgozatban nem tárgyaljuk, bizonyos összefüggésekre azonban az *Orpheus* kapcsán kitérünk. A *Magyar Museum*ra nézve általában lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 241–353.

32 MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 515.

33 *KazLev*, 1:131, 93. sz.

34 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 84–88, 1023–1024, a továbbiakban *PEml*.

Institutuma mellett, reagálva a Horváth által hozzá eljuttatott kritikus véleményekre. Horváth augusztus 11-én beszámolt júliusi balatonfüredi időzéséről, ahol a *Magyar Museumban* közölt kritikák miatt némiképp sértődött Péczeli József másokkal egyetértésben bírálta Kazinczy tanfelügyelői tevékenységét:

tsak arra unszolt [Péczeli], hogy verjelek le a' Normának olyan kemény sürgetésétől, és azt tsak meg kell vallanom, hogy maga a' Vicecancellarius G. Teleki is idegen attól az Institutumtól; és itt átallyában mindenek a' normális oskolákból nyelvünk pusztulását; a' mixta oskolákból pedig nem uniót, hanem egy zavaros vallás keveredést jövendőnek.³⁵

A levélváltások³⁶ más darabjaiban szintén a norma és a nyelvkérdés kapcsán fogalmazódik meg a kritika, kiegészülve a közös iskolákkal szembeni félelemmel. Kazinczy tisztelte Péczelit, az előző év augusztusában felkereste őt Komáromban,³⁷ s Péczeli sem vonta kétségbe Kazinczy hazafiúságát, felekezetéhez való hűségét, mint az Kazinczy bírálói részéről többször megtörtént.

A *Magyar Museum* szerkesztése idején, 1787 végétől 1789 elejéig Kazinczy a tanfelügyelői és a szerkesztői tevékenység elválasztására törekedett, de rá kellett jönnie, hogy ez legfeljebb csak formálisan valósítható meg. A Gessner-fordítást csiszoló, a folyóirat-alapításra vállalkozó és a nyelvrendeletet végrehajtó inspektor Kazinczy a magyar nyelv állapotát más-más szempontból, de egyaránt elégtelennek érezte a megindult változások ellenére is. Pályakezdésének tágabb időpillanatában ez az alapélmény határozta meg helyzetértékelését és törekvéseit. A bírálatokkal szembesülve azonban fokozatosan átértékelte magyar nyelvvel kapcsolatos felfogását: a nyelv és a nemzet pusztulásának Péczeli által vizionált fenyegető távlata fogva tartotta immár Kazinczy nyelvvel kapcsolatos tanfelügyelői törekvéseit is, s megnyilatkozásaiból ítélve hozzájárult ahhoz, hogy decemberben programja korrekcióját jelentő beszédet tartott leendő iskolalátogatói előtt.

A Péczelivel való közvetett és közvetlen párbeszéddel párhuzamosan folyt a tanügyi szervezet átalakítása, ami alapvetően módosította Kazinczy helyzetét. Török Lajos 1788 nyarán a Helytartótanács elé terjesztette a javaslatot a hatalmas kassai tanterület öt járásra osztásáról, s mindegyikbe külön iskolalátogató (visitorator) rendeléséről, akiknek munkáját Kazinczy tanfelügyelőként irányítaná.³⁸ Az új tanügyi rend bevezetése azt ígérte Kazinczy számára, hogy addig egyedül végzett feladatai újraosztásra kerülnek beosztottjai között, így jelentősen csökkennek terhei a napi aprómunkában, s az irányítás mellett az átfogó kérdésekre koncentrálhatja erőit. Kazinczy 1789 augusztusától leveleiben kész tényként számol be az átszervezésről (Bécsben már valóban megszületett a döntés, nyilván értesült erről). Nem mulasztja el megemlíteni, hogy az addi-

35 *KazLev*, 1:420, 231. sz.

36 A vonatkozó levelek július–szeptemberben íródtak: *KazLev*, 1:398–399, 410–411, 420, 438, 466; 222., 229., 231., 237., 250. sz.

37 *PEml*, 173, 321.

38 Minderről részletesen: *KazLev*, 25:786–790.

gi főszo­l­ga­bí­rói rang­gal járó 600 forin­tos fi­ze­tést ezután a vi­si­ta­to­rok kap­ják, az ő bére 1500 forin­tot lesz (saját egy­ko­rú le­je­gy­zé­se szerint 1782-ben ez főispáni fi­ze­tés­nek felelt meg³⁹). Az új tanü­gyi rend ran­gan és anyagiakban is komoly emel­ke­dést je­lentett szá­má­ra. Az átszer­ve­zést a no­vem­ber 4-i kan­celláriai leirat alap­ján a He­ly­tar­to­tanács hir­det­te ki, Kazinczy ekkor már Bécs felé tartott.

Hogy Kazinczy a *Hivatalba vezető beszéd*ben a tanü­gyi ren­dszert érintő bírálat­tal és új javaslatokkal állt elő, talán nem füg­get­len e no­vem­ber 8. és 15. közö­tti bécsi út­jától, mikor fogadta őt Sonnenfels, Szé­ché­nyi Ferenc, Pászthory Sándor, s utalások van­nak arra, hogy van Swieten is.⁴⁰ A köz­pon­ti tanü­gyi irán­yítás legfőbb vezetői­vel talál­ko­zott, csu­pa szabad­kő­mű­ves test­vé­rel. Korrekciós szán­déka előzetes megerősítésének tényét nem tudjuk adato­lni, de figyelemre méltó, hogy Kazinczy a beszéd magyar nyelvet érintő részében van Swietenre hivatko­zik, a normamódszer bírá­lata során pedig ki­mondottan említi bécsi út­ját, ahol látta, hogy a bécsi (és a pozsonyi) normális iskolákban már fel­ha­gytak a felbingeri módszerrel, s ez felbátorítja őt addig nyilvánosan nem vállalt vé­le­mé­nyének hivatalában való képviseletére. Nemcsak a tanü­gyi kérdésekben re­vi­deálta tehát korábbi álláspontját, hanem saját mozgásterének kijelölését illetően is.

A vármegyei tiltakozások lesöp­rését látva 1786-ban a hivatalba lépés mellett dön­te­tt, az adott keretek között keresvén a hasz­nos hazafiság lehetőségeit a hiábavalónak ítélt merev ellenállás helyett. Ez köztes pozí­ciót jelölt ki szá­má­ra a bécsi adminis­tráció és tankerülete közö­tt, amely sok kompromisszum vállalásával járt. Le­hető­se­ge volt tenni céljaiért, a tolerancia és az igazi illu­mi­na­tio előmozdításáért, de az ok­ta­ta­spoli­tika alapkérdéseit érintő módo­sítá­so­k szorgalmazására nem vállalkozhatott, még ha szükségesnek is látott korrekciókat alapvető egyetértése mellett. 1789 őszére ér­dem­ben megváltozott a helyzet, egyrészt a tanü­gyi szervezet átalakításával Kazinczy jelentősebb szerepbe került, másrészt meggyengült II. József rendszere, mert a török háborúk miatt a vármegyeiktől megkívánt hadi megajánlások nyílt ellenszegülést szül­tek. Ősszel már az addig megtiltott vármegyei közgyűlések összehívására is sor került (Kazinczy épp az abaúji gyűlés idején volt Bécsben), de ez csak növelte az ellenállás erejét. A józsefi uralom meggyengülésével olyan helyzet állt elő, amelyben Kazinczy le­hetségesnek ítélte közvetlen és leplezetlen saját kezdeményezések elindítását az adott hivatali kereteken belül.

Ez a helyzetértékelés kaphatott informális megerősítést bécsi útja során, ami után azonnal terve megvalósításához fogott, párhuzamosan a gondolatilag is párhuzamos *Orpheus* elindításával. Hazatér­vén, december 9. és 18. között részletes összefog­lalást készített az iskolalátogatók szá­má­ra feladataikról, számos új pedagógiai művet ajánlva figyelmükbe.⁴¹ December 18-án megírta, 20-án pedig elmondta *Hivatalba vezető beszédét* az iskolalátogatók beiktatásán,⁴² nyilvánossá téve a tanü­gyi rendszerrel és a magyar nyelvvel kapcsolatosan megérlelődött elvi korrekciós javaslatait. A német

39 OSZK Fol. Hung. 880, 15a.

40 *PEml*, 83–84, 174, 321, 514, 523.

41 *KazLev*, 25:310–317, 840–842.

42 *KazLev*, 1:517, 270. sz.; 517–518, 271. sz.

nyelvű beszédet ekkori leveleiben rendre szóba hozta, két bekezdését elküldte Péczelinek és Kovachichnak, s mint az előbbinek említi, Széchényi Ferencnek is (ez nem maradt fenn). Mindenkinek elújságotla, hogy nyomtatásban magyarul és németül terjeszti majd, mert joggal lehet rá büszke (ahogy írja, parádézni fog vele).⁴³ 1790 januárjában önálló aprónyomtatványként meg is jelent mindkét nyelven.

Kazinczy *Hivatalba vezető beszéde* méltán tekinthető a normális iskolák apológiájának, aminek megírását már augusztusban tervezte, ugyanakkor két ponton, a normamódszert és a nyelvkérdést illetően kritikát fogalmaz meg, saját korábbi programjának korrekciójaként. Ilyen előzmények után érthető, hogy Kazinczy Péczelinek ezzel a kommentárral küldte el beiktatási beszéde vonatkozó két bekezdését december 23-án: „Látod édes Hazafi társam, hogy a Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a Magyar Nyelv eltöröltessék”⁴⁴ Együttal kérte, hogy beszédéről s levelének egyéb híreiről Péczeli számoljon be lapjában. Péczeli eleget tett a kérésnek, s a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. január 20-i számában nagy elismeréssel szolt Kazinczyról.⁴⁵ Mikor kézhez kapta magát a nyomtatványt, a február 6-i számban⁴⁶ a „Nagy Hazafi” ünneplése már differenciáltabb: a normamódszer bírálatával feltétel nélkül egyetértett, a nyelvkérdésben azonban megújította korábban kifejtett aggályait, melyek szerint

ha az Oskolákban már a Grammaticában (a mint kezdik) mindent Németül fordítanak gyermekeink, és semmit se magyarra, úgy három nemzetség alatt, az az 100. esztendő alatt tsak nem egészen el-fog töröltetni a mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.

Kazinczy még csak Péczeli első közleményét ismerhette, mikor legfőbb hivatali előljárójához, van Swietenhez 1790. február 3-án írott levelében hivatkozott erre, és megemlítette a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* Péczeli cikkét ismertető tudósításának⁴⁷ egyetértő véleményét is.

A van Swietenhez szóló levél⁴⁸ bevezető soraiban a normál iskolákkal szemben tapasztalható ellenszenv okairól szólván azt a két pontot, a normamódszert és a nyelvkérdést nevezte meg a levélhez mellékelte beszéd megírásának indoklásaként, melyek az előző év nyara óta folyamatosan gondolkodása középpontjában álltak. S mint írta, a *Hivatalba vezető beszédet* tervezi eljuttatni más előljáróinak, a tanügyi szervezet résztvevőinek és vármegyei vezetőknek is. Tudjuk, sokan megkapták, így Kovachich Márton György, akinek a közvetítésével a korábban a *Ratio educationis* kidolgozásában résztvevő Testyánszky Dánielnek szerette volna ajánlani nyomtatott beszédét, de ez nem valósult meg; hivatali főnöke, Török Lajos, aki továbbította azt a Helytartótanácsához; Verner Jakab bihari tanfelügyelő, akinek a válaszleveleiben olvasható, hogy megkap-

43 „Ich will damit paradiren, denn ich darf es wirklich.” Lásd *KazLev*, 1:525, 275. sz. Doncsecz Etelka fordításában: „Büszkélkedni akarok veled, mert azt nekem valóban szabad.”

44 *KazLev*, 1:524, 274. sz.

45 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 6. sz. (1790. január 20.): 91–93.

46 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 11. sz. (1790. február 6.): 167–171.

47 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 7. sz. (1790. január 29.): 119–121.

48 *KazLev*, 25:258–260, 6485. sz.

ta és terjesztette a példányokat, s a beszéd tetszéssel fogadtatott; kapott továbbá Ráday Gedon, Aranka György és Bécsben maga Sonnenfels is.⁴⁹ A címzettek között a tanügyi szervezet legmagasabb rangú vezetői is szerepelnek, amiből arra következtethetünk, Kazinczynak aligha kellett feddéstől tartania a beszédben megfogalmazott bírálatok miatt, sőt elismerést remélt.

2.2. Hasznos hazafiság és normamódszer

Az 1789. december 20-án elmondott beszédet egészében nem tudjuk rekonstruálni, de az akkori szöveg két bekezdése fennmaradt, mert mint említettük, Kazinczy elküldte Péczeli Józsefnek és Kovachich Márton Györgynek december 23-án és 28-án írott leveleiben. A nyomtatásban megjelent német változat érdemben nem tér el e bekezdések szövegétől, a magyar fordítás pedig alapvetően hűen követi a német eredetit, s nemcsak e bekezdéseknél (a német 29 és a magyar 30 oldala közötti különbség a nyelvsajátosságokból fakad, vannak bizonyos sajtóhibából eredő eltérések is).⁵⁰ Arra gondolhatunk mindezek alapján, hogy az elhangzott beszéd a nyomtatott szöveghez nagyon hasonló lehetett, közöttük lényegi eltérés nem feltételezhető. A magyar változat a fogalomhasználat intertextuális beágyazottsága folytán azonban mégis többletjelentéssel bír a némethez képest.

A bevezető részben (a magyar nyomtatvány 3–10. oldalain) Kazinczy rövid számvetést készít saját tanfelügyelői munkájának eltelt három évről, markánsan azokat a szempontokat emelve ki, melyeket 1786. október-november táján írott leveleiben mint célkitűzéseit határozott meg. Az oktatás-nevelés *elvi* kérdéseiben ezek a vallási tolerancia és az igazi illuminatio képviselője és megvalósítása, a *praktikus* tanügyi feladatok között pedig 1) a közös iskolák alapítása, 2) a normamódszer elterjesztése, 3) a német nyelv oktatásának bevezetése. Számokkal alátámasztva, részletes felekezeti bontásban tárja fel iskolaalapításait: három év alatt összesen 45 iskolát alapított, közöttük 17 közöset vagy félig-közöset, szemben minden elődje 79, illetve 2 iskolájával, amiből különösen ez utóbbi arányt emeli ki (17 közös iskola a 2-vel szemben), hiszen ezt szorgalmazta az oktatáspolitiká, valamint maga is a felekezeti tolerancia terjesztésének mintaintézményeként tekintett rá. (Soós István összesítése szerint 1791-es elbocsátásáig összesen 78 iskolát alapított, közöttük 25 közöset vagy félig-közöset.⁵¹) Az iskolaalapítással ezúttal is összeköti a felekezeti tolerancia elvét: a különböző felekezetűekben egymás iránt, mint írja, „több bizodalmat, több felebaráti, több emberi ’s hazafiúi indulatokat támasz-

49 Az említés sorrendjében: *KazLev*, 1:511–512, 525–526; 267., 275. sz.; 2:8, 50; 283. 306. sz.; 25:318–319, 258, 261; 6484., 6488. sz.; 2:16, 55; 288., 307. sz.; 23:26, 5663. sz.; 25, 5661. sz.

50 A magyar beszéd a címlap nélkül megjelent a hivatalos levelezés iratai között: *KazLev*, 25:303–309. Az eredeti magyar és német aprónyomtatvány PDF formátumban letölthető a Kazinczy elektronikus kiadás Digitalizált kötetek menüpontjából (*Hivatalba vezető Beszéd, Rede bei der Einsetzung...*), a továbbiakban ezekre hivatkozunk. KAZINCZY Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, 2016–202-, hozzáférés: 2022.10.05. DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

51 *KazLev*, 25:838–839.

tottam”. Az eredmények mellett sorolja a hibákat, hiányosságokat is, melyek egy részét annak tulajdonítja, hogy egyedül volt kénytelen végezni mindazt, ami most az öt új iskolalátogató feladata lesz. A továbbiakban nekik fogalmazza meg, amit a „tanítás helyesebb intézetére szükségesnek tart előadni”.

A beszéd három csillaggal elválasztott fő része egy Phaedrus-idézet parafrázisával kezdődik: „hiábavaló minden fáradozás, ha nem hasznos, amit csinálunk”.⁵² Ezt tekinti tanügyi jelmondatának, ennek értelmét fejti ki lefelől:

Tanuljon [a gyermek] olvasni, írni, számolni, a' közönséges életben szükséges írásokat tenni tudni; esmergesse magát és azt, a' mit most vagy idővel maga körül látni fog, elméleti tehetségének mértékhez és Oskolai esztendeinek rövid periódusához képest; esmerje Hazájának fekvését és történeteit; tanítasson a' Rajzolásnak, Geometriának és Mechanicának első ágazataira. (11.)

Vagyis az iskolának arra kell tanítania a gyermekeket, „a' mire a' közönséges életben elmúlhatatlanul szükség vagyon,” ahogy ezt 1787 elején, az ittenivel lényegében egyezően Vay Istvánnak megfogalmazta, a deák iskola haszontalannak tartott tudásával szembeállítva.⁵³ Ez jelenti valójában Kazinczy számára az „igazi illuminatio hivatalához mérsékelt terjesztését”, ami a hasznos hazafiság egyik fő eleme. Kazinczy két fő célkitűzése, az igazi illuminatio és a vallási tolerancia szolgálata tehát folytonosnak tekinthető három év elteltével, s a praktikus tanügyi kérdések közül a közös iskolák dolgában sincs változás, mint láttuk. A normamódszer és a nyelvkérdés ügyében azonban érdemi módosulás történik álláspontjában (s új mozzanatként jelenik meg a beszéd végén a testi fenytés elleni fellépés, egyik levelében utal rá, hogy ennek felvetése váratlanul hatott közönségére⁵⁴).

A beszéd jelentős részét teszi ki a felbingeri normamódszer bírálata (13–21.), hivatkozva arra is, hogy Bécsben és Pozsonyban, mint útja során tapasztalta, már felhagytak ennek alkalmazásával. Sorra veszi a norma négy alapvető tanítási módját: „Az első ezek közt az Együtt-tanulás; a' második a' Tabellák; a' harmadik a' Betűzet; a' negyedik a' Catechisatio.” Az első hármát elveti, a negyediket saját értelmezésében helyben hagyja. Az egyes módszerekre és bírálatuk részleteire nem térünk ki,⁵⁵ mert mindegyik esetében ugyanazt kifogásolja Kazinczy: nem veszik figyelembe a gyermekek életkori sajátosságait, felesleges magoltatásra kényszerítik őket, nem hatékonyak. Szembefordul azokkal a „gondolkozáshoz nem szokott Tanítók”-kal (a német változatban: unphilosophische lehrer), akik így tanítanak. Mint összegzően mondja, amennyire lehetett, a tanítás módját már eddig is, „a' Mechanismustól meg-tisztogattam, 's a' Tanítókba a' nevelés' Philosophiáját bővebb mértékben tsepegtettem”. A felbingeri normamódszer mechanikusságával philosophusi nevelési elveket állít szembe, Rousseau-ra hivat-

52 Az eredeti: „Nisi utile est, quod facimus, stulta est gloria” (PHAEDRUS: *Fabula XVII*, *KazLev*, 25:840).

53 *KazLev*, 25:35, 6253. sz.

54 *KazLev*, 2:16, 288. sz.

55 Lásd ezt részletesen *KazLev*, 25:478–482.

kozva. Nem „nevetséges kis tudósokat” kell nevelni, ’nemcsak az emlékezetet, hanem az ítéletet és elmésséget is’ fejleszteni kell a gyermekekben (10–11.). Ez utóbbi irányelv azonban már túlmutat a közvetlenül hasznos ismeretek oktatásán, a ’józan értelem’ szöveg végén feltűnő fogalma felé, melynek szorosabb kontextusát az *Orpheus Bé-vezetése* jelenti.

A felbingeri normamódszer bírálatát bevezető mondatok arra utalnak, hogy valójában nem Kazinczy bírálata az új, hanem annak nyilvános megfogalmazása:

Én a’ három elsőt [ti. tanítási módot] eleitől fogva a’ ki-tett tzállal ellenkezőnek tartotam, ’s némelly Tanítóim előtt annak neveztem; ’s e’ szerint az azoktól el-állást nékiek meg-hagytam: de, mivel okaim voltak azt hinni, hogy a’ Felsőes Helytartó Királyi Tanáts az attól való el-térést nem sokára Maga fogja parantsolni, az eránt Circularét ki-ereszteni nem mérészlettem. (13.)

Korábbi instrukciói tehát szóbeliek voltak, írásban nem vállalván az ellenszegülést a hivatalos utasításoknak. Csak a szabadkőműves testvér Kovachich Márton Györgynek írott egyik, 1788. januári magánlevelében utal a „Methodenbuch Methode sarlatánságára”⁵⁶ (legalábbis ezt ismerjük). Nem tudható tehát, mikor, milyen körben és pontosan milyen instrukciókat adott szóban, továbbá arra is csak sejtelmesen utal („okaim voltak”), hogy magukra a szóbeli instrukciókra mi bátorította fel, hiszen kezdetben hivatalos leveleiben és irataiban éppen a normamódszer szigorú terjesztésének szándéka dokumentálható. Az igazi újdonság a beiktatási beszéd készítése idején tehát az érvényben lévő normamódszerrel való nyilvános szembe fordulás, párhuzamosan azzal, hogy az iskolalátogatóknak szóló, pár nappal korábbi, részletes utasításában számos új, többnyire az 1780-as években megjelent pedagógiai munkát ajánlott figyelmükbe, melyek szerinte „philosophusi módon” közelítenek a neveléshez, szemben a felbingeri módszerrel.⁵⁷

2.3. Magyar nyelv és magyar historia

A normamódszer nyilvános bírálata mellett a beszéd másik fő újdonsága a nyelvkérdés megítélésének változása. Nyilván nem véletlen, hogy a beiktatás után Kazinczy éppen az ezzel foglalkozó két bekezdést küldözgette leveleiben. Az ezek előtt álló bekezdésben megismétli a német nyelv oktatása mellett szokásosan felhozott érveket, vagyis hogy a királyi rendelet következtében az oktatási és közéleti előmenetelhez elengedhetlenné vált a német nyelv ismerete, mely azonban a művelődés nyelveként is ugyanúgy elengedhetetlen, mert „nem a’ leg-alkalmasabb eszköze é már most a’ tanúltság-ra-jutásnak? nem a’ legkönnyebb út é az okosabb gondolkozásra?” A leveleiben idézett első bekezdés elején is a szokásos érvelések tűnnek fel, vagyis hogy a német bevezetése az oktatásban nem a magyar ellen irányul, „a magyar elmúlhatatlanul szükséges a

⁵⁶ *KazLev*, 1:162, 116. sz.

⁵⁷ *KazLev*, 25:841–842.

közönséges életben”, „az adásra és vevésre, személyes boldogulásra”. Ezt kiemelte eredményei áttekintésekor a beszéd bevezetésében is, hivatkozva kassai tanítói, Vályi András és Bálintffy József hivatalos dicséretére, melyet – mint láthattuk – Kazinczy előterjesztésére a magyar nyelv ápolása elismeréseként kaptak.

A magyar nyelv azonban ezúttal nem csupán a hasznos hazafiság jegyében értett praktikus szempontból nyer méltánylást, a beszéd két másik vonatkozásban is érvel mellette. Az egyik érvelésmód a *Magyar Museum Előbeszédéhez* kapcsolódik, azt alakítja tovább. A levelekben elküldött bekezdésben Kazinczy megállapítja (a Gessner-ajánláshoz hasonlóan), hogy a magyar minden nyelvek közül az egyik legszebb, olvadozó hangzású, az olasszal vetekedő nyelv. Csak ki kell művelni, mint előljárójára, van Swietenre hivatkozva írja, felszólítván erre leendő visitorait:

igyekezzetek azt [a magyar nyelvet], a' mennyire egyéb tárgyak miatt lehet, el-terjesztetni, 's ennek elő-mozdítása által vegyétek munkáló kezek alá az ízlését, 's helyesebb gondolkozását annak a' *nemes Nemzetnek, a' mellynek* – élek itten tiszteltt PRAESIDENSÜNKNEK szavaival – *arra, hogy a' tudományoknak kedves virágzását el-érje, egyéb szükségé nints, tsak az, hogy tüze fel-lobbantasson.* (25.)

A magyar nyelv elterjesztésére, a tudományok felvirágoztatására, a nemzet tűzének fellobbantására irányuló felszólítás a tudós hazafiság beszédmódjának azon közhelyei, melyek meghatározó módon formálták Kazinczy *Magyar Museumhoz* írott *Előbeszédét* is. Igaz, ott a széptudományok elterjedése segítheti a nyelv tökéletesítését, míg itt a nyelv terjesztése szolgálja a tudományok virágzását, ezek azonban a tudós hazafiság beszédmódjában egymást feltételezik. Itt hozzát teszi még, hogy a magyar nyelv felvirágoztatásának feladata vonatkozik az állam fizetett hivatalnokaira, az iskolalátogatókra is. A *Hivatalba vezető beszéd* tehát a szorosán vett oktatási kérdések tárgyalásán túl hitet tesz a magyar nyelv pártolásának ügye mellett. Kazinczy a van Swietennek írott levélben kétszer utal rá, oldalszámmal megjelölve a vonatkozó részeket, hogy a nyelvről írottak nem a tanfelügyelőtől, hanem a magyar irodalom barátjától származnak.⁵⁸

Az idézett részben azonban a magyar nyelv nemcsak általában a tudományok virágzását szolgálja, hanem a nemzet ízlésének és helyesebb gondolkodásának kimunkálását is, s ezzel kapcsolatos a magyar nyelv melletti másik új érvelés. (A levelekben küldött bekezdésben „Geschmack und Geist” áll, a nyomtatott német változatból ez utóbbi hiányzik, de mivel a levelekben és a magyar nyomtatványban szerepel, leginkább sajtóhibára gyanakodhatunk.) Az „okosabb gondolkodás” összetétel, mint idéztük, a német nyelvről szóló előző bekezdésben már szerepelt, s egyező értelemben feltűnt a beszéd bevezető részében is (a német nyelv „az okosabb gondolkodásra nézve minden részre nem hajló Hazafi' érzése szerint olly szükségesképpen meg-kívántatott tárgy”). Az „okosabb gondolkodás” (a német változatban mindkétszer Aufklärung) ebben az összefüggésben a legszelebbebb értelemben vett műveltséget jelenti, amelynek elérése minden nemzet közös célja. Mivel a németek előttünk járnak az úton, nyelvük hasz-

58 *KazLev*, 25:259, 6485. sz.

nálata a „leg-alkalmasabb eszköze a' tanúltságra-jutásnak” számunkra is. A nemzet „helyesebb gondolkozása” (Geist) ehhez képest nem a közösre, hanem a sajátára utal, arra, amit a beszéd idézett bevezető része is ellenpontozva megfogalmaz. A német nyelvvel szemben méltányos „részre nem hajló Hazafi” mellett „az érzékeny Hazafi” azt is érzi, hogy a magyar nyelv által „az ő Nemzete más Nemzetektől leg-bizonyosabban meg-külömböztetik” (6.). (Ez a belátás állhat a háttérben, mikor van Swietennek, valamint Sonnenfelsnek és Aranka Györgynek szóló leveleiben⁵⁹ kiemeli, hogy tisztában van beszéde németségének néhol hibás voltával, de büszkén vállalja, mert vannak, akik számára ez az ő magyar anyanyelvűségének bizonyítékát jelenti.) Kifejtetlenül az a kontrasztív nyelvszemlélet tűnik fel a beiktatási beszéd idézett mondatában, amely szerint a nyelv közös használata definitív eleme a nemzet nevet viselő közösségnek, s ez a szemlélet majd a tavasz folyamán születő alkalmi írásokban nyer bővebb kifejtést.⁶⁰

Ugyancsak oppozíciót állít fel a van Swietenre hivatkozó bekezdés e megállapítása: „azon felyül hogy a' Magyar nyelv a' közönséges életben elmúlhatatlanul szükséges, philosophiai tekintetekre nézve is meg-érdemli, hogy fentartása eránt gondoskodjanak” (24.). Ahogy a „philosophiai” jelző a nevelési elveknél értékkülönbséget volt hivatva jelezni a felbingeri módszerrel szemben, itt is más minőségre utal, mint amit a nyelvhasználat praktikuma képvisel. Ez a más minőség, vagyis a magyar nyelv fenntartásának és megőrzésének követelménye azonban az előzőkhez hasonlóan kifejtetlen marad, az ezt követő mondat már egy további összefüggésre utal, mely szerint a magyar nyelv által hagyományozódik eleink vitéz csekedeteinek emlékezete. A következő (a levelekben idézett második) bekezdés pedig egészében és többször megfogalmazásában is az így értett közösségi emlékezetnek a hazaszeretet ébresztésében betöltött szerepét részletezi, ezért ajánlva az iskolalátogatók figyelmébe a „Magyar Geographiának és Historiának tanítását”.

A beiktatási beszédben Kazinczy megerősíti a hasznos hazafiság jegyében megfogalmazott tanfelügyelői programja praktikus szemléletét a magyar nyelv mindennapokban való alkalmazásának szükségességéről, s bevonódik e program körébe a magyar nyelvű művelődés pártolásának tudós hazafiság jegyében értett törekvése is, mely eredendően a *Magyar Museum Előbeszédéhez* kötődött. Mellettük a kontrasztív nyelvszemlélet és a nyelvnek a nemzeti emlékezet fenntartásában játszott szerepe egészen új elemként jelenik meg a korábbiakhoz képest. Ezek az új gondolati irányok legalább részben abból az igyekezetből fakadhatnak, hogy érvényes válaszokat adjon Péczeli bírálatára, s bizonyíthassa, „a' Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a' Magyar Nyelv eltöröltessék”. A magyar nyelv és nemzet pusztulásának lehetősége a korcsosulás republikánus beszédmódhoz tartozó érveléstípusának meghatározó távlata a korban, Kazinczy szükségszerűen e távlatból szólal meg, mikor Péczelihez kötődve gondolatmenetébe implicit módon bekapcsolja a magyar nyelv politikai kontextusát. A beiktatási beszéd új elemei azonban még kifejtetlenek, talán kialakulatlanok is, semmikép-

59 *KazLev*, 25:259, 6485. sz.; 22:25, 5661. sz.; 2:55, 307.

60 A Fáy-kommentárra és a Prónay-ajánlásra e dolgozat nem tér ki, vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 75–100, 217–240.

pen nem válnak meghatározóvá. (Péczelit sem igen győzhették meg, mert mint láttuk, a német nyelvű nyomtatványról lapjában közölt ismertetésében megújította korábbi bírálatát.) Kazinczy a magyar nyelv és a magyar historia fogalmait beszédében egyútt használja az izlés és a helyesebb gondolkodás fogalmaival, a levelekben küldözgetett két bekezdésben így valójában az *Orpheus* programjának címlapra emelt és a *Bé-vezetés*ben kifejtett mindegyik fő fogalma megjelenik. A beiktatási beszéd és a folyóirat *Bé-vezetése* szorosan összefügg, a két szöveg mintegy kiegészíti egymást.

3. Az *Orpheus* Bé-vezetése

3.1. Fogalmak, kontextusok, beszédmodok

Kazinczy 1789 tavaszán, miután a *Magyar Museum* szerkesztéséből kivált, új folyóirat indítását tervezi egykori sárospataki tanárai közreműködésével. Ekkortól (mint ahogy azt a folyóirat kritikai kiadása⁶¹ részletesen dokumentálja) új elgondolás szerint formálgatja lapjának tervét: az *Orpheust* egyedül kívánja szerkeszteni, s szándéka szerint az nemcsak poézissal foglalkozik majd, hanem „Archivuma lessz a' mostani Litteratori dolgoknak, 's minden talál benne helyet, a' mi tárgya a' tudhatásnak”.⁶² Az ősz folyamán ennek jegyében készíti elő a lapindítást,⁶³ melyre végül decemberben kerül sor. December 5-én Kovachich Márton Györgynek ír tervéről, bizakodván, hogy az *Orpheus* szenzációit okoz majd.⁶⁴ Egy hét múlva az első szám már a cenzornál van, újabb hét múltán a kassai nyomdász Landerernél.⁶⁵ December 23-i levelében részletesen leírja a tartalmát,⁶⁶ ez a leírás azonban nem teljesen azonos azzal, ami végül 1790. február legelején megjelent, vagyis a szám tartalma az utolsó pillanatig alakult, így a nyomtatandó kézirat nem egyszerre kerülhetett a nyomdászhoz (a borító és a metszet még később készült el). Mintegy két hónap alatt formálódott ki és jelent meg tehát az új folyóirat első száma, éppen ugyanabban az időben és ütemben, mint a beiktatási beszéd. Mindkettőhöz nagy reményeket fűzött Kazinczy, szenzációra és parádézásra számított.

Az *Orpheus* Bé-vezetésének⁶⁷ első bekezdése elhelyezi a folyóiratot a korabeli periodikák örvendetesen megszorított mezőnyében, az augusztusi levélben írottaknak megfelelően a nyelv és poézis ügyén munkálkodó *Magyar Museum* és a legtágabban vett „tudhatásnak” helyt adó *Mindenek Gyűjtemény* között „középhelyen”. A következő három, egyre rövidebb bekezdés a lap három fő tárgyát fejt ki tömören, az élükön verzállal kiemelve a központi fogalmakat: *a józan gondolkodást, a nyelv tökéletesítését és a magyar történeteket*. Az ötödik bekezdés valójában még az előzőt egészíti ki, az utolsó három pedig a lapra vonatkozó információkat közöl. A *Bé-vezetés*ben megnevezett há-

61 *Orpheus*. A filológiai adatokat e kiadás alapján tekintjük át, a folyóiratot innen idézzük.

62 *KazLev*, 1:437, 237. sz.

63 Kovachich Márton Györgynek, 1789. szeptember 19., *KazLev*, 1:472, 253. sz.

64 „Ich glaube, mein Orpheus wird Sensation machen.” Lásd *KazLev*, 1:512, 267. sz.

65 *KazLev*, 1:512, 516, 519; 267., 269., 271. sz.

66 *KazLev*, 1:522–523, 274. sz.

67 *Orpheus*, 9–10, a címlap: 7.

rom fő tárgy és az *Orpheus* címlapjára emelt három kulcsfogalom („Hónapos írás, a' jözan-gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segállítására”) egy ponton nem egyezik meg: a nyelv tökéletesítése helyén a címlapon az igazabb ízlés áll. Valójában így négy fogalommal kell számot vetnünk, azokkal, melyek a beiktatási beszéd levelekben küldözgetett bekezdéseiben is szerepelnek. Az *Orpheus* programja öszszefoglaló, de nem koherens. Együtt vannak benne Kazinczy adott pillanatban meghatározó fogalmai, de ezek nem következnek egymásból, nem képeznek logikai egységet, csupán egy felsorolás tételei.

Az *Orpheus* programjának fő fogalmai sokkal inkább a korábbiakhoz képest értelmezhetőek. Változásait alapvetően három típusba sorolhatjuk: 1. a fogalom jelentésének módosulása adott kontextuson és beszédmódon belül, 2. a fogalom jelentésének megoszlása kontextus- és/vagy beszédmódváltással, 3. új fogalom keletkezése új kontextusban és/vagy beszédmódban. Mindezt az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

<i>kontextus</i>	hasznos hazafiság 1786–1788	Magyar Museum 1787–1788	Hivatalba vezető beszéd 1789–1790. dec.–jan.	Orpheus 1789–1790. dec.–jan.	<i>beszédmód</i>
<i>religio</i>	világosság/ illuminatio/ Aufklärung			józan gondolkodás (világosság/ Aufklärung)	
<i>művelődés</i>	világosság/ illuminatio/ Aufklärung	tudományok	okosabb gondolkodás/ Aufklärung		<i>tudós hazafiság</i>
		magyar nyelv	magyar nyelv + ízlés és helyesebb gondolkodás/ Geschmack und Geist	magyar nyelv	
<i>esztétika</i>		magyar nyelv + széptudományok			
<i>nyelv-nyelvészet</i>		magyar nyelv			
<i>politika</i>			magyar historia + natio + magyar nyelv + ízlés és helyesebb gondolkodás/ Geschmack und Geist	magyar történetek	<i>republikánus</i>
<i>életvezetés</i>				igazabb ízlés	<i>csinosodás</i>
<i>philosophia</i>			józan értelem/ gesunden Menschenvernunft	józan gondolkodás	

A fő tendencia, vagyis hogy a világosság kezdetben differenciálatlanul és metaforikusan alkalmazott fogalma egyre gazdagabb fogalmi hálóvá szövődik, első ránézésre jól látható. A továbbiakban ezt a fő tendenciát az egyes fogalmak vizsgálatával próbáljuk részleteiben is megragadni, explicit logikai összefüggéseik hiányában a beiktatási beszéddel való átfedések alapján határozva meg a tárgyalási sorrendet.

3.2. Magyar nyelv és magyar történetek

A magyar történetek és a magyar nyelv kapcsolata az *Orpheus Bé-vezetésében* nincs jelezve, mint a beiktatási beszédben, a nyelvről szóló bekezdés más irányultságú. A folyóirat második tárgya a nyelv tökéletesítése, „hová leg-inkább a’ Poézis tartozik”. Ez a félmondat a *Magyar Museum* bevezető programírását és fő törekvését idézi, melyet akkor közösen képviseltek Batsányival. A félmondatot követően a bekezdés nagyobb része a *Magyar Museum* Kazinczy által írott *Előbeszédének* példáját hozza újra elő, amelyben saját korát a római irodalom enniusi korához hasonlítva minősíti elmarasztalóan a jövőd (horatiusi) aranykor fényében. Az ebből a helyzetértékelésből levont konzekvenciák azonban nem egyeznek meg az *Előbeszéd* következtetéseivel. Kazinczy ott a jelen kor irodalmára is alkalmazta a tökéletesség követelményét, vagyis az nem távoli cél, hanem a megítélés azonnali mércéje lett az első bekezdés fogalomhasználatának ártértékelését követően. Itt, az *Orpheus Bé-vezetésében* eltekint ettől az ártértékeléstől, a tökéletesség elérését ugyanúgy folyamatként gondolja el, miként az *Előbeszéd* lelegején, a tudós hazafiság érvelése jegyében. Ezt az alapállást ráadásul a szerkesztésben is érvényesíteni kívánja, ami új megközelítést jelent a *Magyar Museum* szerkesztési elveirez képest: „Fel-vésem néha még a’ rossz darabokat is”, s a boldogabb késő maradék „szemeteimet kintseknek fogja tartani”. Vagyis ugyanúgy archiválni törekszik saját kora esendőnek tartott irodalmi műveit, miként a régi korok még esendőbb dokumentumait, egyaránt a „maradék” okulására. Ez a szerkesztési elve, mint a negyedik számhoz készült borítón olvasható szerkesztői jelentésben írja,⁶⁸ megbotránkozást szült, de továbbra is kitartott mellette, mert az adott helyzetben ezt tekintette célravezetőnek.

A cél ugyanis, amely a beiktatási beszéd vonatkozó részében is feltűnt, a tudós hazafiság legáltalánosabban értett célja, a magyar nyelvű művelődés ügyének előmozdítása, s ennek érdekében Kazinczy programja szinten felfüggeszteni látszik az esztétikai kontextus érvényét, a nyelvi-nyelvészeti kontextus pedig mint lehetőség sem merül fel, ugyanakkor a szerkesztés során mindkettő mégis igen erősen érvényesül. Az értékszemponrt részleges és ideiglenes háttérbe szorulása mellett az *Orpheus* koncepciójában felértékelődik a pártolás jelentősége, ez utóbbi kérdést nem érinti a *Bé-vezetés*, de a nyitó közlemények ennek jegyében születtek. E nyitó kompozíció, különösen a Helvetius-fordítás a királyi udvar hiányzó támogatásának pótlására a nemzet nagyjainak pártoló szerepvállalását szorgalmazza, amit korabeli leveleiben meg is indokol. Az *Orpheus* nyomdába adása és a beiktatási beszéd elhangzása után nem sokkal, 1789. december 27-én Kazinczy ismeretlenül levelet írt Klopstocknak, segítségét kérvén bizonyos fordítási kérdések megoldásához. A levél vége tágabb összefüggések felvillanására vállalkozik:

Nyelvünknek lágyága, ereje, energiája, gömbölydedsége van, és minden, amit kívánni lehet. A nemzetnek megvan mindene, termékeny földje; de hiányt szenved a bátortásban és az alkalomban, hogy képezze magát. A király nem fejleszti [a nyelvet], mert

68 *Orpheus*, 313.

nem az övé; nem beszél, nem ismeri. A könyvkiadók nem fejlesztik, mert itt ismeretlen, hogy egy szerzőt megfizessenek; nincsenek Pheidiászaink, sem Apelleseink, sem színpadaink.⁶⁹

Az utolsó tagmondat szövegszerű egyezést mutat a *Magyar Museum Előbeszédével*, az előtte álló Kazinczy leveleinek nyomdászok elleni szokásos panaszával, az első két mondat pedig a beiktatási beszéddel. A II. Józsefre történő rosszálló utalás azonban csak itt szerepel, amint az is a következőkben, hogy az utóbbi időben kiadott művek sokasága mintegy a német nyelv hivatalossá tételének ellenhatásaként értelmezhető. Ha tehát Kazinczy egyfelől elfogadja és képviseli a beiktatási beszédben, hogy a német nyelv bevezetése nem a magyar ellen irányul, másfelől e levélben azt is kimondja, hogy a magyar nyelv felvirágoztatásának ügyében II. Józsefre nem lehet számítani. Ez nem jelent direkt szembefordulást, mint azt a *Magyar Museum* Batsányi által átírt *Bé-vezetésében* érzékeljük, de azt igen, hogy más szemszögből tekint a magyar művelődés pártolásának helyzetére, mint eddig. Kazinczy már nem látja elégségesnek az öntevékeny literátori társulási formát, amit a *Magyar Museum Előbeszédében* szorgalmazott, további lehetőségekkel vet számot, ennek elsődleges helye az *Orpheus* lesz.

A beköszöntő lapszám első közleményeit e gondolat jegyében komponálta meg Kazinczy: Pálffy Károly kancellár Péczelihez és Prónay László főispán Kazinczyhoz írott, munkáikat elismerő, a magyar nyelv további szolgálatára buzdító levelei után egy Kallós Dániel által készített Helvetius-fordítást adott közre, ugyancsak a literatúra pártolásának tárgyában. A Pálffyról készült metszetet az első kötet elé nyomtattatta, s a vergiliusi mottót is átírta Pálffy nevére. A megkomponált első három közleményre Kovachich figyelmét 1789. december 5-i levelében hívta fel, majd elgondolását Péczelinek december 23-án fejtette ki, némileg sejtelmesen: „Ez [a Helvetius-fordítás] arról szóll, miként kellessék a Tudományokat az Országban el-terjeszteni. – Érti az Ur, miért tettem ezt és a Pálffy 's Prónay Levelét elől.”⁷⁰ E szövegek a nemzet nagyjainak pártolását példázzák, Helvetius esetében éppen olyan helyzetben, mikor a fejedelem ezt nem teszi meg. A levelek lábjegyzete az *Orpheusban* már nem elégszik meg a sejtetéssel:

Ezen két Levél világosan mutatja azt, hogy Hazánknak tisztelt Fijai között sokan vannak olly érzékenyek, a' kik Litteraturánknak zsenge gyümöltseit kegyességgel fogadják, 's apogátásokat ajánlják. [...] hadd ragadtasson munkára ezeknek el-hevítő olvasások által ismét valamely érdemes Hazafi; és azok, a' kik tsüggedni kezdenek, végyenek vigasztalást.⁷¹

A magyar nyelv és literatúra pártolásának hiánya miatti panasz a *Magyar Museum Előbeszédében* és *Bé-vezetésében* is hangot kapott, az ezekben szorgalmazott megoldások helyett azonban Kazinczy az *Orpheusban* más tervet körvonalazott a mecenatúrára

69 Doncsicz Etelka fordítását lásd *KazLev*, 24:427. Az eredeti német szöveg: 25–26.

70 *KazLev*, 1:522, 274. sz.

71 *Orpheus*, 13.

építve, s ennek megvalósítására később gyakorlati lépéseket tett. Nem véletlenül nevezte magát van Swietennek írott levelében a beiktatási beszéd vonatkozó részei kapcsán a magyar literatura barátjának, s az sem lehet véletlen, hogy Széchenyi Ferenc, akit 1789 novemberében személyesen felkeresett Bécsben, majd decemberben levélben informált, Kazinczy „Magyar Literaturának hasznosabb, és helyesebb elő mozdítására, és gyarapítására tzeelőző Projectum”-át említi válaszában.⁷²

Az *Orpheus Bé-vezetése* és az első közlemények megformált szerkezete a magyar nyelvet a tudós hazafiság művelődési kontextusában értelmezi, nem jelenik meg még utalás szintjén sem a kontrasztív nyelvszemlélet, mint a beiktatási beszédben. A republikánus beszédmód és a politikai kontextus itt a folyóirat harmadik fő tárgyaként megnevezett magyar történetekhez kötődik. Igaz, e tárgykörbe tartozó közleményeket alig sikerült közreadni, mint azt az említett szerkesztői jelentés megállapítja, bár Kazinczy maga is dolgozott ilyen munkán ekkoriban. Fennmaradt Zemplén vármegyéről szóló államismereti művének kéziratos fogalmazványa 1789–1790-ból, melyhez anyagot gyűjtött levelezésében, s amely Szirmay Antal rostáját is megjárta, de végül mégsem készült el.⁷³ A beiktatási beszéd a magyar historia tanítását azért szorgalmazza, mert ez örökíti át a vitéz ősök cselekedeteit, tartja fenn emlékezetüket, s ezáltal éleszti a hazaszeretetet. Az *Orpheus* első számának literatúrai tudósításai között lényegileg egyező megfontolás olvasható Dugonics András *Etelkája* melletti érvként: Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat [szólásainkat] mentette-meg az el-veszéstől.⁷⁴ A historia tehát a közösségi emlékezet fenntartójaként, valamint identitásképző erőként jelenik meg e töredékes gondolatokban, amihez a régi nyelvi-irodalmi dokumentumok archiválásának szándéka társul a *Bé-vezetés* ötödik bekezdésében.

A *Bé-vezetés* egyértelművé teszi, hogy a „magyar történetek” nem a historia tudományára vonatkozik, hanem mindarra, ami „a' Nemzetnek történeteit, characterét, gazdagságát, Culturáját illeti, 's magunkat magunkkal esmértethet.” A felsorolásban megjelenik a nemzeti karakter kulcsfogalma, mely a republikánus beszédmódhoz, jelesül Péczeli József *Mindenek Gyűjteményéhez* kötődik. A nemzeti karakter a nyelvben, vallásban, szokásokban ölt testet, megőrzése a nemzet fennmaradásának záloga. Kazinczynál ez a *Bé-vezetés* utalásán túl elsősorban a legislator eszméjével fonódik össze az *Orpheus* első számában közölt Rousseau-fordításban.

Egy úton jártak a' régi Törvényszabók mindég. Mindenike olly kötelet keresett, a' melly a' Pólgárt a' Hazához, és a' Pólgárt a' Pólgárhoz szorította; 's fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd Vallásbeli tzeremóniáikban, mellyek mindég tsak az ő Nemzetjeknek tulajdonok vala.⁷⁵

72 Széchenyi Ferenc válaszelevele, 1790. január 10. *KazLev*, 2:9, 284. sz.

73 *Zemplin Vármegye Leírása*, OSZK Fol. Hung. 880., vö. *KazLev*, 24:28–34, 5943. sz.; a kéziratról és a vonatkozó levelekről lásd Orbán László jegyzetét: *Uo.*, 432–436.

74 *Orpheus*, 35.

75 *Orpheus*, 38.

A kulturális idegenség kontrasztív szemlélete hatja át a Rousseau lengyel alkotmánytervből fordított részletet, melyet Kazinczy olyan fontosnak ítélt, hogy bár a második számba tervezte, nem bírt várni kiadásával, és márciusban a lapszám egyik fontos darbjaként említette e fordítást Aranka Györgynek írott levelében.⁷⁶ A fordítás lábjegyzetében pedig a sokat támadott Rousseau védelmére kelt, s márciusi hírlapi cikkében⁷⁷ bejelentette, hogy lefordította a *Társadalmi szerződést*, melyet az *Orpheus* első számának *Literátori tudósításában* még munkában lévőként hivatkozott.

A rousseau-i szerződéselmélet és a legislator eszménye Kazinczy esetében elsősorban a dinasztikus identitás újradefiniálását próbálja elvégezni, alternatívát képezve a török háborúk idején újraerősödött, a magyar vitézség dinaszticiát fenntartó erejének illúziójára épülő identitásváltozattal szemben. A királyi hatalom szerepét és felelősségét hangsúlyozza az identitásképzés tekintetében, II. József ezért tesz kritikai megjegyzést Klopstocknak írott levelében a magyar nyelv művelésének elhanyagolása miatt. Ehhez kínál lehetőséget a rousseau-i példa, mely az állam (és az azt megtestesítő legislator, azaz uralkodó) primátusával összeköti a magyar történetek és a nemzeti karakter fogalmaiban testet öltő etnokulturális elvet, mint ami képes az államhoz kapcsolódó identitást megalapozni és hordozni. Csakhogy az állam hagyományosan, de a józsefi korban különösen a *regnum* és a *dinasztia* közötti megosztottságban létezett, mint egy hajdani államkeret (*regnum Hungariae*) fikciója, s mint a (Habsburg) birodalom valós államszervezete. Kazinczy Klopstocknak írott leveléből láthattuk, hogy az utóbbival már nem minden tekintetben tud azonosulni, amivel pedig tudna, az csak volt, s a história identitásképző ereje által létezik. Egy új identitás valahol *regnum* és *dinasztia* között helyezkedhet el, mindkettőhöz kötődve. Az *Orpheusban* és a *Hivatalba vezető beszédben* még embrionális formában megjelent gondolat néhány hónap múlva öltött határozottabb formát a felgyorsult események hatása alatt.⁷⁸

3.3. Igazabb ízlés

Az *Orpheus Bé-vezetésben* megnevezett fő tárgyai és címlapra emelt kulcsfogalmai, mint említettük, egy ponton nem egyeznek meg, az előbbiben a magyar nyelv tökéletesítése, az utóbbin az igazabb ízlés szerepel. Filológiai adatok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy ezek valamelyike volt-e eredetileg mindkét helyen, avagy eleve e kettsben gondolkodott Kazinczy, ezek viszonyát maga sem tisztázta a lapban. Egyedül Rádaynak írott 1790. január 5-i levelében a folyóirat címét magyarázva válik valamelyest láthatóvá a fő tárgyak és fogalmak viszonya:

76 *KazLev*, 2:51–52, 307. sz.

77 *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1, 23. sz. (1790. március 30.): 415–419.

78 A bekezdésben kifejtettekéről részletesen, a korszak egészére vonatkozó példaanyaggal: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 217–240.

Orpheus Poéta volt, úgy de ez nem csak poesisre tartozik. Igen is; de az Orpheus ideája más tekintetekre is vonhat. Illyen az, hogy ő jobb gondolkozást terjesztett-el a' Hazájában. Én így igyekszem *jobb IZLÉST* el-terjeszteni.⁷⁹

Az a gondolat fogalmazódik meg itt pontosabban, amire Kazinczy Horváthnak írott 1789. augusztus 23-i levelében utalt: „Ti versezzetek, én is versezek köztetek; én a' mellett egyébbhez is látok.”⁸⁰ A poézis csak egyik tárgykörét jelenti a lapnak, s aktuálisan nem is ez minősül a legfontosabbnak. A poézis pedig, mint a *Bé-vezetés* jelzi, leginkább a nyelv tökéletesítéséhez tartozik, a Rádaynak írott levél tehát a poézis által valójában a lap második fő tárgyára utal, noha nem teszi egyértelművé a kapcsolatot. A poézis által implikált nyelv, valamint az igazabb ízlés és a józan gondolkodás így mellérendelő viszonyba kerülnek a levélben és a *Bé-vezetés*ben egyaránt, mint az *Orpheus* önálló irányultságai.

Láthattuk, a magyar nyelv milyen jelentésmódosuláson megy keresztül az eredeti kontextuson és beszédmódon belül, illetve jelentése hogyan oszlik meg azáltal, hogy új kontextusba és beszédmódba kerül. Az igazabb ízlés és a józan gondolkodás fogalmi esetében nem elsősorban így ragadhatóak meg a változások, mert maguk a kifejezések is újak és némileg variábilisak. Az *Orpheus*ban és a beiktatási beszédben használt fogalmak közül egyedül az Aufklärung ('világosság') tűnt fel Kazinczy hivatalba lépése idején, 1786 körül, részben a religio, részben a művelődés kontextusában. Ez utóbbi kontextusban a hasznos hazafiság tanügyi programjának alappillére volt a tolerancia-elv mellett. Kazinczy az igazi illuminatio (echte Aufklärung) „hivatalához mérseklett terjesztését” tekintette egyik fő feladatának, ami egyaránt vonatkozott a mindennapokban hasznos ismeretekre és általában a tudományokra, ahogy az a *Magyar Museum* programjában megjelent 1787–1788 táján a „világosság” kifejezés használata nélkül. A beiktatási beszéd német változatában kétszer szerepel az Aufklärung kifejezés (a magyar változatban: okosabb gondolkodás), mindkétszer a német nyelvvel összefüggésben, a művelődés tudós hazafiság beszédmódjában érvényes kontextusa szerinti jelentéssel (ahogy erről az előzőekben szó volt). Ugyanez a kontextus érvényes Kazinczy Török Lajosnak írott 1789. február 3. utáni levelében,⁸¹ ahol a Geschmack (ízlés) fogalmával párban tűnik fel, ami lentebb az Aufklärung szinonimájaként használt Ausbildung (műveltség) kifejezés mellett áll. A Geschmack fogalmának 1789 előtt csak két előfordulását találtuk,⁸² ezek nem fogalmi jellegűek, így szempontunkból nem relevánsak, 1789-ben az idézettekén kívül még egy januári, ugyancsak Töröknek írott levélben

79 *KazLev*, 23:24, 5660. sz.

80 *KazLev*, 1:437, 237. sz.

81 *KazLev*, 25:199, 6424. sz.

82 Kovachichnak írott levél, 1788. január 29. és a Gessner-fordítás Bevezetése *KazLev*, 1:162, 116. sz. és KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 39, a továbbiakban: *KazFord*.

jelenik meg (Lesern von Geschmack),⁸³ itt is a tudós hazafiság művelődési kontextusában, de jelentése pontosabban itt sincs meghatározva.

A beiktatási beszédben, amint erről szintén szó volt, az ízlés és helyesebb gondolkodás (Geschmack und Geist) fogalom pár a nemzettel áll birtokos szerkezetben, s két különböző kontextusban és beszédmódban egyaránt érvényes. A művelődési kontextusban a nemzet ízlésének és helyesebb gondolkodásának kiművelése a tudományok felvirágoztatásával és annak pártolásával kapcsolódik össze, míg a politikai kontextusban a republikánus beszédmód korcsosulás képzete ellenében áttételesen a nyelv és nemzeti karakter megőrzéséhez kötődik. Egyik fogalom jelentése sincs meghatározva, így mint az ízlés német megfelelője, a Geschmack esetében is csak a kontextusok jelentenek támpontot az értelmezéséhez. Az *Orpheus* 1789–1790 fordulóján megjelent első két számában az ízlés fogalmának előfordulásai meglehetősen változatosságot mutatnak. Útirajzában Kazinczy „architekturai ízlést” említve szól épületekről, Batsányival vitázva a helyesírás kapcsán emlegeti az „igazabb ízlést”, utóbb ennek pontosításaként az „ortographiai” ízlést” nevezi meg, s elhárítja azt, hogy „poétai aesthesist” lehetne vagy kellene érteni rajta.⁸⁴ E magyarázó mondatok három szempontból is informatívak. Egyrészt láthatóvá teszik, hogy Kazinczy ízlés-fogalma ekkor nem az esztétika kontextusában értelmeződik (az *Orpheus*ban egyáltalán nem fordul elő így, s korábban, a *Magyar Museum*ban pedig magát az „ízlés” szót nem használta, annak lényegében minden előfordulása Batsányi német populárfilozófiát követő fejtegetéseiben található a fordítások kapcsán). Másrészt azt is érzékelhetjük, hogy az ízlés fogalma további meghatározást kíván, így kerül szóba az „architekturai”, az „ortographiai” és (itt elhárítólag) a „poétai” ízlés, melyek egyfajta tematikus érvényességi kört neveznek meg. Harmadrészt látnunk kell, hogy ha nem tematika szerinti az ízlés pontosítása, akkor lényegében mindig oppozíciós viszonyt jelöl, azaz valamihez képest „igazabb”, „jobb”, illetve az útirajz egy másik helyén „kényesebb” ízlésről van szó. Ahhoz, hogy a címlap „igazabb” és a címet magyarázó levél „jobb” jelzője értelmezhetővé váljon, éppen a „kényesebb” jelenti a kulcsot, mert ezt használja Kazinczy más korabeli írásaiban is.

Az „ízlés” (magyar szóhasználatban) Kazinczynál először az 1789 áprilisában megjelent *Bácsmegye*ben tűnt fel, mikor a mű végén közölt szöszedetben a németből képzett 'raffinírozni', 'qualificálni' jelentését a 'kényesebb ízlésre szoktatni' meghatározással adta meg.⁸⁵ A „kényesebb ízlés” szerkezetben használt „kényes” jelző jelentését Aranka György románfordításának bírálatában, 1789. szeptember 7-i levelében úgy magyarázta, hogy az elsősorban 'válogatót' jelent, mely a 'finomat' (azaz kifinomultat) is magában foglalja.⁸⁶ A „kényesebb ízlés” így egyszerre jelent ítélőerőt, mely reflektálatlanul, az érzékek módján hozza döntéseit, valamint minőséget, a kifinomultságot, mely a durvasággal áll szemben. A kifinomultsághoz a kifinomult ítélőerő vezet. A „kényesebb ízlés”, mint láttuk, románokkal kapcsolatban jelent meg Kazinczy szövegeiben,

83 *KazLev*, 25:196, 6422. sz.

84 Az előfordulás sorrendjében: *Orpheus*, 32, 60, 24, 71.

85 *KazFord*, 191.

86 *KazLev*, 1:459, 249. sz.

jelentését pedig leginkább Vitéz Imrének írott leveléből érthetjük meg: azért van szükség a románokra, „hogy azoknak olvasások által a ’ szóllás’ és maga-viselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon”.⁸⁷ E levelet 1789. augusztus 23-án írta, két nappal azután, hogy Horváth Ádámnak az *Orpheus*ról és a *Normális Oskolák Apológiájának* tervéről beszámolt. Vitéz Imre pedig, Kazinczy tudta nélkül, kinyomtatta e levelet saját románja előtt, a Kazinczynak szóló ajánlással együtt.

Az ízlés frissen feltűnt fogalma elkülönül mind a művelődés, mind a korcsosulás kontextusától, az életvitel finomításának törekvéssel kapcsolódik össze a csinosodás beszédmódja szerint. A korcsosulás republikánus érveléstípusától azonban nem pusztán elkülönül az életvitel finomításának a csinosodás beszédmódjában érvényes civilizatorikus célkitűzése, hanem éppen az ellentette annak: az előbbi a megőrzéshez, az utóbbi a változáshoz kötődik. Kazinczy számára egyszerre válnak fontossá ekkor, noha feszültségüket érzékeli. Az *Orpheus*ban közölt útirajz a „kényesebb ízlés” fogalmát sajátos összefüggésben állítja elénk a Horváth Ádámmal való megismerkedés leírásában:

A’ leg-kényesebb Parisi ízlésű Asszonyság is el-felejtí hogy néki [Horváth Ádámnak] bajsz borítja-bé száját, hogy hajai tornyokra nintsenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozta ruháit ’s gyönyörködve múlat társaságában.⁸⁸

E megfogalmazásban Horváth mintegy magyar viselete *ellenére* minősül kompatibilisnek a legkényesebb ízléssel is, ami azt az előfeltevést rejti magában, hogy e viselet egyébként nem felel meg a kényesebb ízlés követelményeinek. Egyértelműbben fogalmaz, mikor Dugonics *Etelkáját* azért dicséri, mert megőrzi a régi idők szólásait, szokásait, életmódját, melyek lehetnek „durvák és a’ mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád’ idejéhez nem éppen illetlenek.”⁸⁹ A durva–kényes ellentét itt történeti távlatban válik áthidalhatóvá, de a látens személeti ellentét megőrzés és civilizálás törekvései között megmarad.

Amikor Kazinczy az *Orpheus Bé-vezetésében* és a beiktatási beszédben előtérbe állítja a magyar történetek identitásképző szerepét, a magyar nyelv nemzetet jelölő funkcióját, és ezekhez rendeli az ízlés és helyesebb gondolkodás fogalomparját, akkor a saját-idegen értelmezési mezőt használja. Ennek megjelenése Kazinczynál Péczeli József gondolati inspirációja és kihívása mellett szorosan összefügg Rousseau ekkor igen erőteljes hatásával, a lengyel alkotmányterv *Orpheus*ban kiadott részlete (mint korábban szó volt róla) éppen e kontrasztív természetű identitásképzésre épül. A kényesebb ízlés fogalma kapcsán láthatóvá váló civilizatorikus törekvések az életvitel kicsinosítására pedig a Kazinczy és közvetlen köre által készített románokkal függenek össze. A *Bács-megyeyn* túl leginkább Kazinczy Wieland-fordításának jelentőségét emelhetjük ki. Épp ekkoriban, 1790. január 26-i levelében számol be Aranka Györgynek, hogy lefordított

87 *KazLev*, 1:440, 238. sz.

88 *Orpheus*, 64.

89 *Orpheus*, 35.

ta a kis könyvet, amely „tele van életre való philosophiával”.⁹⁰ A *Sokrates mainomenos*, azaz a’ *Szinopei Diogenesz’ Dialogusai* majd csak 1793-ban jelent aztán meg, s rövid idő múlva be is tiltották.⁹¹ A Wielandi műben (mint Bodrogi Ferenc Máté megállapítja) együtt szerepel a Rousseau-i civilizációkritika (a respublica-tervezetben, 38. rész) és a csinosodás-diskurzus (az örömapológiában, 33–34. rész), igaz, a Rousseau-i pozíció ironikus hangoltságú, szemben Kazinczy fordításával.

Az a civilizációkritika tehát, amelyet Wieland *Sokrates mainomenos* című műve reflektív távolságtartással cizellál, Kazinczynál egy minden iróniától mentes, sőt áhítatos felhasználást jelent, annak ellenére, hogy a románok világához kötött »életvitelbeli« ízlésfelfogása például már ekkor egy erőteljes civilizációs képzésműny fényében működik.⁹²

Az *Orpheus*ban e nagyon különböző indítatások állnak az igazabb ízlés és a magyar történetek, a lap fő tárgyaiként meghatározott fogalmak mögött, szemléleti ellentétek azonban nem tematizálódnak, az érzékelt feszültségek egyszerű műveletekkel áthidalhatónak tűnnek.

3.4. Józan gondolkodás

A Kazinczy programját áttekintő iménti táblázatban használt fogalmak közül, mint említettük, egyedül az *Aufklärung* tűnt fel Kazinczy hivatalba lépése idején, 1786 körül, részben a religio, részben a művelődés kontextusában, ez utóbbiban a hasznos hazafiság tanügyi programjának alappilléreként. A religio kontextusában a tolerancia-elvhez kapcsolódott az *Aufklärung*, illetve magyar megfelelője, a *világosság* szerepelt az 1786-os verstörédekben, de negatív beállításban. A *Gróff x x x Ferentzhez* című episztolatörredék Kazinczy levélkommentárja szerint a Superstitio (babonaság) és Irreligio (vallástalanság) szélsőségeit kívánta ábrázolni, részben a „vakhit foglyai”, részben a „Világosság Templomában” áldozatot bemutató „esztelenség vakmerő bolondjai” szembesítésével. A szélsőségek közötti középre törekvés e kontextusban csak mint a szélsőségek tagadása van jelen, a tanügyi program igazi illuminatio (echte *Aufklärung*) fogalma pedig a tolerancia-elv hangsúlyozásán túl a művelődés kontextusában érvényes. A beiktatási beszéd a religio kontextusában is folytonos korábbi álláspontjával, amennyiben a babonaság és vakhit ellenében, a tolerancia jegyében vállalkozik az igazi illuminatio képviselésére. Noha e kifejezést nem használja, de a leendő iskolalátogatókat így biztatja:

90 *KazLev*, 2:17, 289. sz.

91 *KazFord*, 309–380.

92 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 286.

Vigyázzatok, hogy a' Vallásbéli gyűlölség, a' vakhit és a' dühösködésig hevült babonaság el-nyomattasson; de hagyjátok-meg minden Felekezetnél, még a' Zsidókénál is, azt a' szabadságot, hogy Vallásoknak ágazatait a' leg-tökéletesebb szabadsággal taníthassák.⁹³

Az *Orpheus Bé-vezetése* a toleranciát képviselve ugyanúgy a zsidókra (és még a mohamedánokra) hivatkozik, ugyancsak a „babonaságtól *meg-tisztúlt* religio”-t nevezi meg a józan gondolkodás egyik alapjaként, s pár sorral feljebb épp azon törekvéseket hárítja el határozottan, melyeket az episztolatöredék elítélőleg az esztelenség vakmerő bolondjainak tulajdonított: „Kerülni fogom a' *mérges érdeklését* annak a' mi ember-társaim szemei előtt szent [...] Sem azon nem leszek, hogy újj Religio Apostolának neveztetthesek”. A folytonosságokon túl azonban a *Bé-vezetést* alapvetően egy új gondolkodói pozíció kialakításának szándéka vezérli, mely már nem pusztán e szélsőségek elutasítása által definiálja magát.

A folyóirat első fő tárgyaként meghatározott józan gondolkodás kapcsán Kazinczy mindjárt leszögezi, hogy nem nevezi azt „Világosodásnak, Aufklaerungnak, Eclaircissementnak”, mert nem szeretné, hogy „némellyek” vallási közömbösséggel, vallástalansággal, naturalizmussal, deizmussal vádolják. A némellyekre alkalmazott hasonlat („sikólnak, mint a' Helvetius baglya, ha setét barlangjokba a' Nap' melegítő sugára bé-hat”) ugyanakkor enigmatikusságában is beszédes. Helvetius ebben az esetben Holbachot jelöli, a *Système de la Nature* 1777-es londoni kiadása ugyanis nemcsak Mirabaud álnéven jelent meg, hanem Helvetius gyűjteményes munkái részeként a negyedik kötetben, s Magyarországon ez terjedt el, ennek utolsó fejezetében olvasható a bagoly-hasonlat.⁹⁴ Ez a mű a korban egyike volt a hitvédelem részéről leginkább bírált könyveknek,⁹⁵ s itt ha nem is pontosan az eredetit követve, de kétségtelenül egyetértően hivatkozik rá Kazinczy. Pár sorral lentebb aztán a világosság kifejezést pozitív összefüggésben használja, mikor megindokolja, miért akarja elkerülni mindannak megsértését, amit mások szentnek tartanak, s miért nem kíván a világosodás új religiójának apostola sem lenni:

mert érzem jól, melly Chimera szándék az, a' melly a' köz-népet, – a' gubába vagy bárosnyba öltözött köz-népet! – meg-világosítani igyekszik; – mert érzem, hogy a' Világosság' el-fogadására kevés emberek, és tsak a' jó-szívűek alkalmasok.⁹⁶

A világosság itt nem a babonaság és irreligio közötti közép megnevezésének újabb kísérlete az igaz illuminatio után. Más az értelmezési mező, amiben érvényes, a világosság terjesztéséről a világosság befogadására kerül a hangsúly, s így a belső emberi adottság lép előtérbe. Ez a képesség, mely csak a kiválasztottak sajátja, összefüggésbe

93 *Hivatalba vezető Beszéd*, 21–22.

94 Lásd CSOKONAI Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 475, 622.

95 Minderről lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 389–391.

96 *Orpheus*, 9.

hozható a józan gondolkodás fogalmával, hiszen a bekezdés azzal a bejelentéssel indul, hogy a józan gondolkodást nem nevezi világosságnak, ami érthető úgy is, hogy nevezhetné, hiszen arról van szó, de taktikai okokból nem teszi ezt. Az új fogalom alkalmazása valójában azért vált szükségessé, hogy a több jelentéssel terhelt „világosság” mellett, amely ráadásul egyszerre volt használatos szimbolikusan és fogalomként, legyen egy érvényes kifejezés Kazinczy körvonalazódó új ismeretelméleti pozíciója számára a filozófiai kontextusban.

A *Bé-vezetés* a józan gondolkodás két meghatározását adja: „babonaságtól *meg-tisztultt* religio, eleve-állatásoktól *mentt* philosophia”. Mint az általunk kurzivált szavak mutatják, e meghatározások az ellentétek tagadásának retorikai alakzatával (*negatio contrarii*, *litolésis*) élnek. Már szóltunk az itt tagadott babonaság kapcsolatáról az 1786-os verstördékekkel és a beiktatási beszéddel, most csak azt emeljük ki, hogy a beszédben a vallási gyűlölség, vakhit és babona (*Religionshass*, *Fanatismus*, *Aberglauben*) hármasságával „az eleve-állatásoktól és makats meg-átalkodástól szabad ember” (jeder unbefangene Mann) állítatik szembe. A *Bé-vezetés* mellett ez a másik szöveghely, ahol az „eleve-állatás” kifejezés feltűnik, ugyanúgy az ellentét tagadásának alakzatában. Az „állatás” szó állítást jelent, de a *Magyar nyelv nagyszótára* éppen ugyanezen évekből adatolja a ’tételszerű igazság, (alapvető) törvény(szerűség)’ jelentését is. Leginkább ilyen értelemben vehetjük az „eleve-állatás” kifejezést, mert erre utal az „eleve” előtag, ami elő(zetes), eredendő jelentésű. Az elhatárolódás az „eleve-állatás”-októl abból az ismeretelméleti pozícióból következik, melyet éppen ekkoriban fogalmazott meg Kazinczy az *Orpheus*ban a lélek halhatatlanságáról elmélkedvén. A metafizikai kérdések (amilyen a halhatatlanság is) az emberi értelem számára eldönthetetlenek, vagyis az egyetlen biztos pont maga a józan értelem, amely e kérdésekben véleményt alkot: „ha *magára nézve* MÁS FÉLE is bár a’ fel-fedezhetetlen Igazság, de én *reám nézve* AZ, a’ minek én képzelem”.⁹⁷ Amikor tehát a *Bé-vezetés* „eleve-állatásoktól *mentt* philosophia”-ként határozza meg a józan gondolkodást, leginkább a minden előfeltevéstől mentes szabad vizsgálódás jelentést társíthatjuk hozzá. Azt a szabad belátást, amely egyaránt független a tételes vallástól és a filozófiai dogmáktól, s az ember azon belső képességéből fakad, amit (mint láttuk) a világosság átértelmezett fogalma és egyben szimbóluma is jelöl.

A két 1786-os verstördék a *világosság* két jelentését mutatja fel és utasítja el: a szabadkőműves hermetizmus világosságát és a vallástalanok világosságát, melyeket egyaránt a színről színre látás ígérete tart fogva. Alternatívájuk azonban akkor még nem látszik, ez először a *Daimonia* címéhez fűzött rövid kommentárban körvonalazódik. Kazinczy Aranka György verset illető reflexióira így válaszol 1789. augusztus 13-án:

A’ *Daemoniában* keresve kerestem a’ homályt. Daemon, Lélek, az igaz; de emlékeztethet bennünket *Socratesi Daemonra* is. Így lessz Enthusiasmus, Meg-ihletés, El-ragadtatás. Eggyike ezeknek tzelomra, értelmemre igen alkalmatos vala. – Ha ki nem ért, jól teszi hogy nem ért.⁹⁸

97 *Orpheus*, 70.

98 *KazLev*, 1:423, 232. sz.

A verssel kapcsolatban a *keresett homály* jogos minősítés, ráadásul a versszöveg azelőtt megszakad, hogy általa a cím értelme feltárulna, a levél *szókratészi daimónra* való utalása mégis támpontot jelent a cím értelmezéséhez. Szókratészra vonatkozóan az elsődrendű forrás Platon és Plutarkhosz, ez utóbbi *Szókratész Daimónja* című művében először úgy fogalmaz, hogy „Szókratésznek is volt élete során, születésétől fogva, valamiféle vezetője, egy isteni védőszellem, egy látomás”, majd később a vezető megszemélyesített képzetéről az általa keltett hatás befogadására kerül a hangsúly: „Szókratész *daimónja* semmiképpen nem lehet valamiféle látomás, hanem inkább egy hang érzékelése”, vagy másutt: „A *daimónok* gondolatai rendelkeznek egy bizonyos sugárzó fényvel, mely mindazokban felragyog, akik képesek felfogni”.⁹⁹ Kazinczy idézett levelében a daimón az elragadtatásban, a lélek fogékonyságában jelenik meg, amely mint érzék közvetít a felsőbb és alsóbb világok között. A szókratészi daimón így Kazinczy számára a belső sugallás és az elhivatottság, a kiválasztottság alapmintázatát jelenti.

A másik, ezzel egybehangzó mintázatot Rousseau savoyai vikáriusa jelenti számára. Az *Orpheus* 2. számában közölt útirajzban leírja az ismert egrid hitvédő polemistánál és történetírónál, Szaicz Leónál tett látogatását, s őt jellemezvén megengedően így fogalmaz (ilyen értelemben itt egyedül): „Hadd mondja a’ mi felől őt lelki-ismérete meg-győzte; minekutánna ez a’ veszni indúltt Világ látni mer, ’s nem állítja vétekeknek, hogy az értelem belső sugallását kövesse”.¹⁰⁰ Az „értelem belső sugallása”, ami a „lelkiismeret” nevet kapja, Kazinczy imént vizsgált ismeretelméleti belátásaira és rousseau-i indíttatásra vezethető vissza. Rousseau kezdetről fogva fontos szerzője Kazinczynak, s már volt róla szó, hogy 1789–1790 fordulóján meghatározó számára. Amint a Kazinczy által is sokat emlegetett savoyai vikárius mondja Rousseau *Emiljében*:

a lelkiismeret sohasem csal meg. Ő az ember igazi vezetője. [...] Csak magamat kell megkérdezniem arra vonatkozólag, hogy mit akarok tenni, mert mindaz, amit jónak érzek, valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz. Az összes kazuisták közül a legjobb a lelkiismeret.¹⁰¹

A magas filozófia alapelveit, az elvont tételeket mereven követő kazuistával szemben az érzületben megalapozott autonómia áll. Kazinczy ugyancsak mindenféle vallási és philosophiai ortodoxiával szemben határozza meg a józan értelem fogalmát, mikor a szabad vizsgálódás és döntés jogát hangoztatja, s ezt belső sugallásból, elhivatottságból, azaz érzésből, nem tudásból vezeti le, s a lelkiismeret nevet adja neki (az útirajzban megengedően még ellenfelének is tulajdonítva). A beiktatási beszédben ezt józan értelemnek nevezi, s „az Ég leg-szebb leg-betsülhetetlenebb ajándékának” tartja. A *józan értelem* (gesunden vernunft) szerepel aztán van Swietennek írott 1790. február 3-i, majd

99 PLUTARKHOSZ, *Szókratész daimónja*, ford. W. SALGÓ Ágnes (Budapest: Helikon Kiadó, 1985), 72, 90, 92.

100 *Orpheus*, 62.

101 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1957), 330.

egy évvel későbbi levelében is,¹⁰² mintegy felváltva szinonimáját, a „józan gondolkodás” csak a *Bé-vezetés*ben használt fogalmát. Másutt alakzatok és formulák által jelenik meg.

A józan értelem/gondolkodás alakzatai és formulái az *Orpheus* 2. számában tűnnek fel, a lélek halhatatlanságáról szóló hosszú elmélkedő kommentárban, melyben Kazinczy így jellemzi saját pozícióját:

[a teremtmény] a' **belém fűjtt isteni particellát**, vagy egygy értelemben vévén, önnön-magamat adta annyira **Vezéremnek**, hogy ha *ezt* követem, ha hibázok is, helyyesen lépek; ha pedig *nem ezt* követem, ha helyyesen mégyek is hibázok;

árt é a' Religiónak, hogy szabadon követjük a' **Természet Teremtőjének mellénk adott Kalauzát, az értelmet?** [...] miért volna tilalmas azt, a' mit **érez**, ki-mondani egygy olly Irónak, a' ki **interna vocatiot érez** arra, hogy **mondja a' mit lát**.¹⁰³

Mint azt az általunk félkövérrel kiemelt részek mutatják, a józan értelem/gondolkodás fogalma a megszemélyesítés alakzatával mint Vezér vagy Kalauz áll előttünk, a szókratészi daimón és a rousseau-i lelkiismeret mintázata szerinti „belső sugallást”, „isteni particellát” (részecskét), „interna vocatiót” (belső elhivatottságot) jelölvén. Az ezekből fakadó autonómia pedig az „önmaga szemével látás” formulájában ölt megérezkített alakot, a színről színre látás biblikus formuláját alakítva át. A világosságot befogadni képes kiválasztott tudja, hogy a színről színre látás végső világossága az emberi értelem számára elérhetetlen, s csak a tévedésekkel számot vető „maga szemével látás” lehetséges, de az is csak az arra alkalmas kevesek számára.

Az álmodozáshoz nem szokott elme azonban a' höld-világot is hasznára fo[r]díthatja, 's a' mellett is bátran lép, ha meg-vallja is, hogy a' höld világ nem láttat olly világosan, mint a' ki-derültt nyári Nap fénye [...] Gyengébb Lelkek! ne kívánkozzatok-le a' benneteket szerető Anya karjairól a' sikra! Itt állani, lépni *veszedelmes*: amott nyugodalmasan ülhettek!¹⁰⁴

A világosság kezdetben meghatározó fogalma mostanra elsősorban metaforává alakult, helyébe a religio és a philosophia kontextusában a józan értelem/gondolkodás fogalma lépett. Ennek szókratészi és rousseau-i mintázata, valamint alakzatai és formulái az *Orpheus* megindításának idejére kialakult ismeretelméleti pozícióból érthetőek meg, amely egyben Kazinczy pályája során mindvégig érvényben maradó kiválasztottság-tudatát is megalapozza.

¹⁰² *KazLev*, 25:259, 6485. sz. és *KazLev*, 23:29, 5665. sz.

¹⁰³ *Orpheus*, 69–70.

¹⁰⁴ *Orpheus*, 70.

4. Táblabíró mint tanfelügyelő (epilógus)

Az *Orpheus* első száma és a *Hivatalba vezető beszéd* 1789 decembere és 1790 januárja során készült és jelent meg, párhuzamos formálódásuk során összefonódtak programos gondolataik. Mindkettőhöz nagy reményeket fűzött Kazinczy, szenzációra és parádézásra számított. Mikor azonban 1789. december 18-án Kassán megírta beszédét, ugyanazon a napon II. József Bécsben aláírta az országgyűlés összehívását megígérő rendelkezését, mely a józsefi uralom végstádiumának kezdete lett. Mire a beszéd megjelent, már egészen új helyzetben olvasták, mint amilyenben született és elhangzott egy hónappal korábban. A december 25-én kiadott rendelet az új év első napján a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* és az abaúji alispán körlevelében nyilvánossá vált, s mindkettő külön kiemelte, hogy az „nem csak az Udvari; hanem a' *valóságos Nemzeti Nyelven* is, úgymint a' *Magyaron*, és nem a' *Deákon* küldetett le a vármegyékbe.”¹⁰⁵ A körlevél az Abaúj megyei közgyűlést január 18-ra hívta össze, más megyék is ekkortájt tartották meg, Horváth Ádám a „régii Jussainknak helyre állítását” sürgető január 20-i gyűlés jegyzőkönyvét másnap küldte Kazinczynak, azzal a céllal, hogy, mint írja, ti is „azon legyetek, hogy a' Magyar nyelv helyre álljon a' Publicumokban”.¹⁰⁶ Kazinczy Aranka Györgynek január 25-én számolt be a gyűlésről: „A' Generalis Gyűlése Abaújnak Magyar tüzzele végbe. Nem adunk életet, míg szabadságaink helyre nem állítatnak.”¹⁰⁷ A levél az újonnan felismert szabadkőműves testvérnek szól bizalmasan, bármiféle szerepjátszás kényszerétől mentesen, a vármegyei ellenállás sérelmi pozíciójából.

A megyegyűlés előkészületeivel párhuzamosan folyt a beszéd kinyomtatása, a német változat megjelenéséről az első adat Kazinczy 1790. január 17-i, a magyar változatról pedig február 3-i levelében található.¹⁰⁸ A címlapon mindkét nyelven a „táblabíró mint tanfelügyelő” önmeghatározás olvasható:

H I V A T A L B A V E Z E T Ő
B E S Z É D,
M E L L Y E T
a' Kassai Tudománybeli Megye' Nemzeti
Oskoláinak leg-első
Királyi Visitatoraihoz
t a r t o t t
K A Z I N C Z Y F E R E N T Z,
Tettes Abaújvár és Sáros Vármegyék
Törvény-Táblájok' Birája,

105 Idézet: *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 2, 1. sz. (1790. január 1): 2; körlevél: *KazLev*, 24:27, 5941. sz.

106 *KazLev*, 2:10, 285. sz.

107 *KazLev*, 2:16, 287. sz.

108 *KazLev*, 1:8, 283. sz. és 25:259, 6485. sz.

M I N T

a' meg-nevezett Oskoláknak
 Királyi Districtualis Inspectorora.
 Kassán, Decemb. 20-dik 1789.

Kazinczy elsőrendűen Abaúj és Sáros vármegyék táblabírájaként határozza meg magát, aki *mint* a kassai tankerület királyi inspektora jegyzi a nyomtatványt. Hogy a beszéd megírásakor is ez volt-e a szándéka, nem tudjuk, Klopstocknak írott bemutatkozó levelében 1789 decemberének végén csak tanfelügyelői hivatalát említette. Elképzelhető tehát, hogy a „táblabíró mint tanfelügyelő” formula csupán a vármegyei ellenállás sikerét reprezentáló királyi rendelet ismeretében született meg, jelezvén Kazinczy alkalmazkodását a megváltozott erőviszonyokhoz. Utóbb négy iratban és körlevélben, egy előfizetési felhívásban és két magánjelleű, de formális levélben használta ezt a formulát 1790. májustól 1791. januárig.¹⁰⁹

Mire aztán Kazinczy magyar nyelvű beszéde január végén megjelent, II. József január 28-án visszavonta rendeleteit. Az alispáni körlevél, mely bejelentette, hogy az uralkodó visszaállította a törvényes rendet, február 14-én kelt,¹¹⁰ s március 1-re újabb megyei közgyűlést hívott össze Abaújban. E gyűlésen Kazinczy, félbeszakítva az éppen szónokló Fáy Ágoston alispánt, felolvasta az újságból II. József halálhírét.¹¹¹ Heves vármegyében a Kazinczy tanfelügyelői törekvéseit korábban sikeresen akadályozó Eszterházy Károly egri püspök már a március 3-i közgyűlésen elérte, hogy elítéljék a latin hivatali nyelv korábbi eltörlését, a német „erőszakos” tanítását, valamint hogy visszatérjenek a régi „bevált és üdvös” oktatási rendhez.¹¹² A tanügyi reformok hivatalosan is elbuktak, április 1-jén az új uralkodó, II. Lipót (noha a normamódszert fenn kívánta tartani) eltörölte a közös iskolákat, április 20-án megszüntetette a járási visitatori rendszert, amely így a decemberi beiktatás után csak bő negyedévet élt meg. Kazinczy tanügyi elgondolásainak a beiktatási beszédben nyilvánossá tett új törekvései, melyek már a nyomtatásban való megjelenéskor veszítettek aktualitásukból, teljesen időszerrütlenné váltak a hivatali keretek között. 1789 augusztusában még azért tervezte, hogy Kassáról Regmece költözik, mert az új visitatori rendszertől nagyobb szabadságot, több időt remélt magának.¹¹³ Mikor 1790. június 27-én végleg elhagyja Kassát,¹¹⁴ az már inkább tanfelügyelői tevékenysége érdemi részének lezárását jelenti.

Tanfelügyelői feladatait ezután állandó kassai lakás nélkül látja el, az iskolalátogatók elbocsátását követően ismét egyedül, a józsefi iskolarendszer főbb elemeinek felszámolása és felszámolódása közben, támadásoknak kitéve. Ami a *Hivatalba vezető beszédben* a normamódszer és a magyar nyelv kapcsán újszerű programkezdeménye volt, azt most már hivatalosan hirdethette (mint november 1-jén kiadott, táblabíró-tanfel-

109 *KazLev*, 25:329–331, 335–338.; MTA KIK K 608, 78b; *KazLev*, 22:23–25, 5412. sz. és 5413. sz.

110 *KazLev*, 24:28, 5942. sz.

111 *PEml*, 175, 321.

112 Ezt és a következőket Soós István foglalja össze. *KazLev*, 25:496.

113 *KazLev*, 1:422, 232. sz.

114 *PEml*, 175, 322.

ügyelőként aláírt körlevelében olvashatjuk),¹¹⁵ de a közös iskolák és a tolerancia ügye vesztett a felekezeti deák oskolával szemben. Láthatóan csökkentek hivatalához fűződő ambíciói, aligha véletlen, hogy 1790 júliusától 1791. áprilisi elbocsátásig mindössze tíz hivatali levele maradt fenn, s csupán két rövid hivatalos útjáról tudunk.¹¹⁶ Alkotó erőit ekkoriban elsősorban az *Orpheus* szerkesztésére s a literatúrára összpontosította, ezáltal törekedvén programja megvalósítására. Az elbocsátó levél kézhezvételével egy időben azonban elakadt folyóiratának megjelentetése is, még ha a törés véglegesége akkor nem is volt belátható számára. A Kazinczy fiatalkorát meghatározó tanfelügyelői és szerkesztői tevékenység és az ezekhez kapcsolódó, idővel közössé vált program érvénye lejárt.

115 *KazLev*, 25:336–338.

116 *KazLev*, 25:430–433.